32.1

ISSN 2277-8063 (Print)
June- 2023
Vol. XII / Issue. II / 2023
Impact Factor – 8.041

Navjyot नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

IIJIF IIJS Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

44.	History	JRD Tata a Visionary Nation Builder	Waghmare Kabirdas Sudam	170-174
45.	इतिहास	महाराष्ट्रातील चळवळीच्या इतिहास अनूषंगाने हैद्राबाद मूक्तीसंग्रमात मराठवाड्याचे योगदान	शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	175-177
46.	राज्यशास्त्र	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्रामधील सामाजिक चळवळीचे नेतृत्व: एक अभ्यास	संजय बाळगोंडा खोत	178-181
47.	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ आणि शेतकरी संघटनेतील गटबाजीचे राजकारण	प्रा. डॉ. संजय सागरु सपकाळ	182-185
48.	इतिहास	श्री बापू तुकाराम गुरव : एक अपरिचित स्वातंत्र्यसैनिक	श्री. संदीप बळवंत गुरव	186-189
49.	इतिहास	वसतिगृह चळवळीपाठीमागील छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका	श्री.संदिप वसंतराव जाधव	190-194
50.	इतिहास	पर्यावरण चळवळीचे भारतीय आयाम व महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरण विषयक विचारांची उपयुक्तता	समाधान आबा जाधव	195-199
51.	इतिहास	तात्यासाहेब कोरे यांचे वारणा खोऱ्यातील सहकार चळवळीला लाभलेले योगदान	सौरभ राजेश झेंडे	200-203
52.	इतिहास	समाज सुधारणेत सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान	डॉ.हणमंत बाळकृष्ण नागणे	204-206
53.	History	Role of Naval Central Strike Committee during RIN Mutiny 1946	Mr. Somanath Satapute	207-212
54.	History	Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar and Challeges in The Implementation of Fundamental Rights	Harshal Shashikant Shinge	213-219
55.	Economics	Economic Ideas of Mahatma Gandhi in Relevance of Globalization	Dr. Dnyanraja Chighalikar	220-222
56.	राज्यशास्त्र	1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे राजकीय क्षेत्रावर झालेला परिणाम	शरद विठ्ठल पाटील	223-225
57.	राज्यशास्त्र	1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे अनुसूचित जातीच्या चळवळीवरील राजकीय परिणाम	उषादेवी अंकुश कांबळे	226-228
58.	राज्यशास्त्र	1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचे भारतातील निवडक राष्ट्रीय राजकीय पक्षाच्या धोरणावरील परिणाम	श्री राजेंद्र शरद जायकर डॉ. टी. एम. पाटील	229-234
59.	इतिहास	जागतिकीकरण व पर्यटन : एक चिकित्सा	डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण प्रा. प्रशांत प्रकाश कांबळे	235-237
60.	Library & Inf science	जागतिकीकरणात महाविद्यालयीन ग्रंथपालाची बदलती भूमिका	समीर श्रीहरी कुलकर्णी	238-241
61.	वाणिज्य	महात्मा गांधी : शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय विचार	प्रा. सचिन सोमगोंडा पाटील प्रतीक्षा पुंडलिक दुंडगे	242-244
62.	अर्थशास्त्र	1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या धोरणाचे आर्थिक परिणाम	अश्विनी विपुल पाटील शुभांगी वसंत ठोंबरे	245-248
63.	राज्यशास्त्र	महिलांचे राजकारण विशेष संदर्भ कराड महानगरपालिका	तृप्ती रमेश मोरे	249-252
64.	राज्यशास्त्र	भारतीय राजकारणाचे आघाड्यांच्या राज्यकारणाकडून बहुमताकडे वाटचाल- स्थिती आणि वास्तव	प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील	253-257

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / VOL. XII / Issue- II ISSN 2277-8063

१९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचे भारतातील निवडक राष्ट्रीय राजकीय पक्षांच्या धोरणावरील परिणाम

श्री. राजेंद्र शरद जायकर संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

डॉ. टी. एम. पाटील उपप्राचार्य, सहयोगी प्राध्यापक, सदाशिवराव मंडलीक महाविद्यालय, मुरगुड

गोषवारा

पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वात १९९१ साली तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी भारतात मुक्त अर्थव्यवस्थेची पाया भरणी केली. २१ जुन १९९१ रोजी पी.व्ही.नरसिंहराव यांनी पंतप्रधान पदाचा पदभार साभाळला तेव्हा देश डिफॉल्टरच्या उभरटयावर होता. परकीय चलनाचा साठा निच्चांकी पातळीवर होता. केवळ १५ दिवसांची आयात करणे शक्य होईल एवढेच परकीय चलन शिल्लक होते. महागाई दर १३टक्के झाला होता. तो १७ टक्क्यांन पर्यंत जाण्याची शक्यता होती. उद्योगधंदे ठप्प झाले होते. अशा परिस्थितीत मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करून भारताला या आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्याचे काम तत्कालिन सरकारने केले.

नंतरच्या कालखंडात भारतातील विविध राजकीय पक्षांनी राबवलेल्या आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले. १९८९ ते २०१४ हा कालखंड आघाडींच्या सरकारचा राहिला. यात प्रामुख्याने कॉग्रेस प्रणीत संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA)आणि भारतीय जनता पक्ष प्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA)यांचे प्राबल्य राहिले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कॉग्रेस आणि भाजप या दोन पक्षांचा प्रभाव राहिला. सदर शोध निबंधात या दोन राष्ट्रीय राजकीय पक्षांच्या धोरणावर १९९१ च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या स्विकारानंतर झालेल्या परिणांमाचा आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर राजकीय विचांराचे आणि त्यांच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच सदर पक्षांचे निवडणूक जाहीरनामे व वेळोवेळी घेतलेल्या भुमिका, स्विकारलेली धोरणे व या सर्वांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडलेला प्रभाव यांचा आढावा सदर शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

पारिभाषिक शब्द (keywords)

मुक्त अर्थव्यवस्था , आघाडी सरकारे, एनडीए, युपीए, राष्ट्रीय राजकीय पक्ष.

प्रस्तावना

१७५७ च्या प्लासीच्या लढाईनंतर ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील राजकीय प्रवासाची सुरवात झाली. १८५८ पासुन ब्रिटीश शासनाची प्रत्यक्ष राजवट भारतात सुरू झाली. या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था ग्रामीण समाज केंद्रीत व राष्ट्रीय दृष्टया विकेंद्रीत स्वरूपाची आणि वस्तू व सेवा विनिमयावर अधारित होती. ब्रिटीश राजवटीच्या कालखंडात भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झाले. यामध्ये प्रामुख्याने १) मुद्राविनिमयाचा प्रसार वाढला. २) कृषीक्षेत्रात नगदी पिकांच्या उत्पादनात वाढझाली. सुत, नीळ, ऊस, तंबाखू व तेलबिया यांच्या उत्पादनास प्राधान्य दिले जाऊ लागले. ३)राजकीय एकीकरणासोबत अर्थव्यवस्थेचे एकीकरण होऊन राष्ट्रीय बाजार पेठेच्या निर्मितीस चालणा मिळाली. ४) केंद्रीकृत प्रशासकीय व्यवस्थेची निर्मिती झाली. ५) एकीकृत चलन व्यवस्थेची निर्मितीस चालणा मिळाली.

यासोबत भारतीय खाजगी उद्योगधंदयात वाढ होवून भाडवलदार वर्गाची निर्मिती होऊ लागली. स्वातंत्र्य आंदोलनात सुरू झालेली स्वदेशीची चळवळ, पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दामुळे युरोपातील अर्थव्यवस्था कोलमडल्याने भारतीय उद्योगांच्या विकासाला पोषक वातावरण लाभले. ब्रिटीश राजवटीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेला असे काही लाभ झाले. तसेच

ब्रिटीशांच्या स्वार्थी अर्थनीती मुळे भारतात वांरवार पडणारे दुष्काळ, करांचा बोजा यामुळे शेतीवर अवलंबुन असणारा ७२ टक्के भारतीय समाज अत्याधिक गरीबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, लोकसंख्येचा विस्फोट, असतुंलित भोजनमान अशा भयानक समस्यांनी ग्रस्त झाली होती.

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक नियोजनाची प्रक्रिया १९५१ साली पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून सुरू झाली. तत्पुर्वी १९३४ मध्ये एम.विश्वेशवरैया यांनी Planned Economy For Indiaया पुस्तकात भारताच्या आर्थिक नियोजनाची रूपरेषा मांडली. पुढे १९३८ मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय नियोजन समितीची स्थापना करण्यात आली. जिच्या माध्यामातुन भारताच्या आर्थिक नियोजनाचा मसूदा तयार करण्यात आला. यासोबत स्वतंत्र भारतासाठी विविध विचारसरणीच्या विकास योजना बनविल्या गेल्या. ज्यात प्रामुख्याने महात्मा गांधी यांच्या विचारतुन ग्रामिण समाज केंद्रीत, लघू उद्योगाना प्राधान्य देणारी व राज्याची भुमिका मर्यादित ठेवणारी विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार करणारी अशी होती. तर इतर सर्व योजना राज्यकेंद्रीत होत्या यात प्रामुख्याने बॉम्बे प्लान खाजगीकरण व्यापार स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो. तर पिपल्स प्लान खाजगीकरणावर अंकुश ठेवून समाजवादी भुमिका मांडताना दिसतो.[१]

स्वतंत्र भारताचे नेतृत्व करणाऱ्या कॉंग्रेसपक्ष आणि पंडित नेहरू यांच्यावर समाजवादी विचारांचा प्रभाव होता. भारतातील गरीबी व मागासलेपणा दूर करण्यासाठी समाजवादी विचारसरणी योग्य असल्याची भुमिका नेहरूंची होती. तर दुसऱ्या महायुध्दानंतर युरोप व अमेरिकेत भांडवलशाहीचा मोठयाप्रमाणावर विकास झाला होता. या सर्व अनुभवातून मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या आधारे भारताचा सामाजिक व आर्थिक विकास साधन्याचे लक्ष निश्चीत करण्यात आले. ज्यात खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रांना योग्य स्थान व संधी देण्यात आली. १९९० च्या दशकात ६ व्या ७ व्या पंचवार्षिक योजनामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठया प्रमाणात सुधारणा झाल्या. पुढे १९९० मध्ये सोव्हीयेत रशियाचे विघटन, चीन–व्हिएतनाम सारख्या राष्ट्रांच्या धोरणातील बदल आणि भारतावर आलेल्या आर्थिक संकटाचा सामना करण्याच्या दृष्टीकोणातून १९९१ साली मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करण्यात आला. ज्यामुळे पुढिल काळात भारतीय समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण यामध्ये अमुलाग्र बदल झाले. राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर अनेक राजकीय पक्षांच्या ध्येय धोरणामध्ये बदल झाले यापैकी राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्ष आणि भारतीय जनता पक्ष यांच्या धोरणावर १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांचा झालेला परिणाम सदर शोध निबंधात अभ्यासला आहे.

उद्दिष्टये

१) राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाच्या ध्येय धोरणांवर १९९१ च्या नवीन आर्थिक सुधारणांचा पढलेला प्रभाव अभ्यासणे

२) भारतीय जनता पक्षाच्या ध्येय धोरणांवर १९९१ च्या नवीन आर्थिक सुधारणांचा पढलेला प्रभाव अभ्यासणे

१९९१ पुर्वीचे राष्ट्रीय कॉंग्रस पक्षाचे आर्थिक धोरण

१८८५ साली राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाची स्थापना झाली ही भारतीय स्वांतत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वपूर्णघटना होती. भारतीयांच्या आशा अपेक्षा आणि भुमिका ब्रिटीश राजवटीपर्यंत पोहाचवण्यासाठी एक राष्ट्रीय व्यासपीठ देण्याचे कार्य कॉंग्रेसने केले. पुढे हीच राष्ट्रीय कॉंग्रेस सपुर्ण भारतीय स्वातंत्र्य लढयाच्या केंद्र स्थानी राहीली. त्यामुळे स्वतंत्र भारताचे नेतृत्व आणि विकासाची जबाबदारी देखील कॉंग्रेसकडे आली. भारतीय जनतेच्या स्वप्नातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय दृष्टया समृध्द भारत घडवण्याच्या दृष्टीने पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली समाजवादी सिध्दांताची कास पकडून मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता, जमिन सुधारणा, आर्थिक समानता , हरित क्रांती, मोठी धरणे, उद्योगधंदयांचा विकास साधण्याचं प्रयत्न झाले. कॉंग्रेस

पक्षाच्या या मिश्र अर्थव्यवस्थावादी नितीचा प्रभाव सुरूवातीच्या काही पंचवार्षिक योजनांमधून आढळून आला तसेच हरीतक्रांती व श्वेतक्रांतीसाठी पायाभरणी करण्याचे काम केले.

१९५६ च्या औद्योगिक निती कायदयाच्या माध्यमातून अवजड उद्योगांवर नियंत्रण ठेवण्याचे सरकाचे नियोजन राहीले. लघू उद्योगांसाठी स्थापन केलेल्या कर्वे समितीच्या माध्यामातून लघू उद्योगांची स्पष्ट व्याख्या करण्यात आली व त्यांच्या शिफारशीच्या आधारे लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात आले तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात भारतात लोह पोलाद व कोळश्याचे विक्रमी उत्पादन झाले. इंदीरा गांधींच्या नेतृत्वात समाजवादी विचारांचा प्रभाव वाढला बॅकांचे राष्ट्रीयीकरण, तनखेबंदी, जमिन सूधारणा अशा निर्णयामधून हे दिसून येते. १९६७ ते १९७५ हा काळ खाजगी क्षेत्रावरील वाढते नियंत्रण आणि राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रभावाचा राहिला.२इंदिरा गांधीनी उदारीकरणाविरोधी भूमिका घेवून खाजगी उद्योगांसाठी नवीन परवाना पध्दती आणि इतर निर्बंधांसह सार्वजनिक क्षेत्राचा आक्रमकपणे विस्तार केला. भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाची सुरूवात पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी १९९० च्या दशकात केली.३

१९५० ते १९८० च्या दरम्यान उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण झाले खाजगी उद्योगांसाठी परवानाराज व जाचक नियम व अटीमुळे मोठया प्रमाणावर आर्थिक नुकसान झाले. राजीव गांधी यांनी हे परवाना राज कमी करून सॉफ्टवेअर आणि दुरसंचार उद्योगांच्या वाढीला चालना देवून उदारीकरणाचा पाया घातला. पुढे नरसिंहराव सरकारने १९९१ साली परवानाराज प्रणाली रद्द करून उदारीकरण प्रक्रीया सुरू केली ज्यामुळे सरकारी मक्तेदारी संपवली.भाडवली बाजारात सुधारणा झाल्या परकीय गुतवणुंकदारांना निमंत्रण देण्यात आले, वित्तिय तुट कमी करणे, सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करणे आणि पायाभुत सुविधामध्ये गुंतवणुक वाढवणे हे ध्येय निश्चित करण्यात आले. औद्योगिक परवाण्यांमध्ये कपात करण्यात आली अशा प्रकारे आर्थिक अपरिहार्यतेतून स्विकाराव्या लागलेल्या सुधारणांचा प्रभाव १९९१ नंतरच्या कॉंग्रेसच्या ध्येय धोरणांवर होत राहिला.४

१९९१ नंतरचे राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाचे आर्थिक धोरण

पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या विचारातून निर्माण झालेल्या मिश्र अर्थव्यवस्थेचे समर्थन करणाऱ्या राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाच्या सत्ता काळातच एवढया मोठया आर्थिक सुधारणा स्विकाराव्या लागल्याने त्यांचे समर्थन करणे आणि फायदे जनतेपर्यंत पोहोवण्याची जबाबदारी कॉंग्रेस पक्षावरच येवून पडली १९९६ च्या पक्षाच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात आर्थिक सुधारणांचे फायदे नमुद करण्यात आले परंतु त्यावेळी जनमत या आर्थिक सुधारणांच्या बाजुने राहिले नाही परीणामी या आर्थिक सुधारणांचा मोठा राजकीय फटका राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाला बसला व १९९६ च्या सार्वत्रिक निवडणुकित इतिहासातील सर्वात निच्चांकी जागांसह पराभव करावा लागला.

आजचे कॉंग्रेसचे आर्थिक तत्वज्ञान खुल्या आणि उदारमतवादी बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेच्या कल्पणेवर आधारलेले आहे. १९९६ ते २००४ दरम्यान च्या काळात राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्ष सत्ते बाहेर राहीला. ही पहिलीच वेळ होती की इतका प्रदिर्घकाळ कॉंग्रेस सत्ते बाहेर राहीली. २००४ च्या निवडणूक जाहिरनाम्यात कॉंग्रेसने अर्थव्यवस्था परदेशी गुंणतवणूकीसाठी खुली करण्याचे आणि उद्योगांतील राज्याचे नियंत्रण कमी करण्याची भुमिका घेतली असली तरी सामाजिक कल्याण कार्यक्रम आणि गरीबी व असमानता कमी करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची वचनबध्दता कायम ठेवली आहे.५

२००४ च्या निवडणुकीत कॉंग्रेस प्रणीत युपीए आघाडीला सत्ता प्राप्त झाली. १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांचे प्रनेते डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्व खाली सरकार स्थापन करण्यात आले. २००४ ते २०१४ या १० वर्षांच्या काळात कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्था वाढीच्या दृष्टीकोणातून मार्गक्रमण केले. २००३ मध्ये ६१७.७ बिलियण डॉलर असणारी भारतीय अर्थव्यवस्था २०१३ मध्ये १८४१.७ बिलियण डॉलर्स पर्यंत पोहोचली.६ युपीए च्या पाहिल्या कार्यकाळामध्ये आर्थिक

विकासांचा वेग व पक्षाची लोकप्रियता चांगली राहीली. बहूतेक सर्व आघाडयांवर सरकारची कामगीरी योग्य झाली. मात्र दुसऱ्या कार्यकाळात २जी घोटाळा, कोलगेट घोटाळा, चारा घोटाळा अशा भ्रष्टाचारांच्या आरोपांमुळे कॉंग्रेस पक्षाच्या प्रतिमेला मोठा धक्का बसला व कॉंग्रेस पक्षाला इतिहासातील सर्वात मोठा पराभव पत्करावा लागला. २०१४ व २०१९ च्या जाहिरनाम्यात अर्थव्यवस्था अधिकाधिक मुक्त आणि स्पर्धात्मक बनवणे, परकीय गुंतवणूकीला अनुकुल वातावरण निर्माण करणे, जी एस टी ची अंमलबजावणी अशा गोष्टींचा समावेश करण्यात आला. परंतु या आश्वासणांना जनतेचा प्रतिसाद लाभला नाही.

१९९१ पुर्वीचीभारतीय जनता पक्षाचे आर्थिक धोरण

१९९० च्या दशकापासूनच्या भारतीय राजकारणातील प्रमुख राष्ट्रीय राजकीय पक्षांपैकी भारतीय जनता पक्षाचे स्थान महत्वपुर्णठरते. २०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत १९८९ पासुन चालत आलेल्या आघाडीच्या सरकरांची परपंरा मोडित काढत पुर्णबहूमताने सत्तेवर येणारा पक्ष म्हणजे भारतीय जनता पक्ष होय. १९५१ साली शामाप्रसाद मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या अखिल भारतीय जनसंघ या पक्षाची आर्थिक विचारसरणी हि सुरवातीपासून स्वदेशी व राष्ट्रवादी अर्थनीतीचा पुरस्कार करणारी राहीलेली आहे.[७] पुढे आणीबाणी (१९७५ – ७७) दरम्यान इतर अनेक कॉंग्रेस विरोधी पक्षांसोबत जनसंघ जनता पक्षामध्ये विलीण झाला. १९७७ च्या निवडणुकीत सत्ता प्राप्ती नंतरही पुढील ३ वर्षात जनता पक्षाचे अंतर्गत संघर्षातुन विघटण होवून १९८० साली भारतीय जनता पक्षाची स्थापना झाली. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वात निवडणुक लढवलेलया या पक्षाला १९८४ साली लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत केवळ २ जागा मिळाल्या. १९८४ च्या निवडणुक जाहिरनाम्यात सार्वजनिक क्षेत्राला उत्पादक व फायदेशीर बनवने, बहूराष्ट्रीय कॉरपोरेट क्षेत्रातील कंपन्यांच्या मर्यादा निश्चित करणे, स्वदेशी उद्योगधंदयाना चालना देणे, उद्योजकांनी सार्वजनिक हिताचे विश्वस्थ म्हणून कार्य करणे, सार्वजनिक उद्योगांना उत्कृष्ट स्तरावर पोहोचवून सन्मान प्राप्त करून देणे. अशा गोष्टींचा समावेश होता.[८]

१९८९ च्या निवडणुक जाहिरनाम्यात खाजगी कंपन्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना कपंनीचे भागधारक बनवने व नफयाचा वाटा मिळवून देणे, सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राष्ट्रीय व्यवस्थापन सेवा सुरू करणे, राष्ट्रीय वस्त्रोद्योग धोरण निर्माण करून या उद्योगाला सरकारी संरक्षण देणे अशा पध्दतीची स्वदेशी व राष्ट्रवादी अर्थनीतीची भुमिका पक्षाने घेतली व भाजप हा ८५ जागांसह लोकसभेतील ३ रा सर्वात मोठा पक्ष ठरला.[९] पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या १९९१ च्या आर्थिक सुधारणानंतर भारतीय जनता पक्षाच्या आर्थिक धोरणामध्ये अमुलाग्र बदल झाले. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या धोरणाला काही अंशी पाठींबा देणारा विचार प्रवाह पक्षात निर्माण होऊ लागला व त्यामुळे पुढील कालखंडात भारतीय जनता पक्षाचे आर्थिक धोरण बदलत गेले.

१९९१ नंतरचे भारतीय जनता पक्षाचे आर्थिक धोरण

१९९२ साली भाजपच्या सर्वोच्च व्यासपीठावर या आर्थिक सुधारणांबाबत तीव्र मतभेद झाले. व्यापक चर्चेनंतर पक्षाने मे १९९२ मध्येHumanistic Approach to Economic Development – A Swadeshi Alternativeअशा शिर्षकाखाली ५४ पानी आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. ज्या व्दारे सार्वजनिक क्षेत्राचे रक्षण, परकीय थेट गुंतवणुकीवर नियंत्रण, कायदेशीर कामगार संघटनांच्या हक्काचे संरक्षण,R.B.Iसाठी वित्तीय शिस्त व स्वायत्ततेची हमी अशा बाबींचा समावेश होता.[१०]

१९९७ नंतर अटल बिहारी वाजपेय यांच्या नेतृत्वा खाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या सत्ता काळात भाजपतील उदारीकरणवादी विचारांचे नेतृत्व आणि स्वदेशी केंद्रीत भुमिका असणारेयांच्यात संघर्ष राहिला. १९९१ च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या कॉंग्रेस सरकारच्या निर्णयापासून भाजप मध्ये आर्थिक विचारांचासंघर्ष सुरू झाला. १३ मार्च १९९२ रोजी सुरू झालेल्या सारणाथ येथील राष्ट्रीय कार्यकारणीच्या बैठकीचा आर्थिक धोरण हा मुख्य विषय

होता. या बैठकीत कोणताही अंतिम निर्णय घेण्यापूर्वी त्यांच्या सहयोगी संघटनांशी सल्लामसलत करण्याचा निर्णय झाला.

उदारीकरणानंतरच्या काळातही सुरूवातीस भाजपची स्वदेशी मोहिम प्रभाविपणे चालवली गेली. १९९६ च्या भाजपच्या निवडणूक जाहिरणाम्यात या गोष्टींचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. लघू उद्योगांच्या वाढीवर लक्ष केंद्रीत केले आहे.[११]

वाजपेयींच्या नेतृत्वाखाली भाजपची स्वदेशी मोहीम हळूहळू मवाळ झाली. भाजपच्या १९९९ च्या निवडणूक जाहीरनाम्यात असे नमुद करण्यात आले की पक्ष परकीय गुतवणूकीचे स्वागत करतो. राजकीय परीस्थितीमुळे पक्षाच्या आर्थिक विचारसरणीत उत्क्रांती झाली. सत्तेवर आल्यानंतर वाजपेयींनी विमा, माध्यमे सारखी काही क्षेत्रे परकीय गुंतवणूकीस खुली केली.[१२]

२००४ नंतर विरोधी पक्षात असताना भाजपने तत्कालीन कॉंग्रेस सरकारच्या अनेक धोरणांवर टिका केली. आर्थिक उदारीकरणाचा निषेध केला कॉंग्रेसकडून प्रस्तावित रिटेल क्षेत्रातील परकीय गुंतवणूकीस अक्षेप घेतला.

नरेंद्र मोदींकडे भाजपचे नेतृत्व आल्यापासून पक्ष आणि सरकार या दोन्हीवर त्यांचे नियंत्रण राहिल्यचे दिसते. त्यांना हव्या त्या प्रकारची आर्थिक धोरणे राबवण्याची मोकळीक त्यांना असल्यामुळेच नोटबंदी, GSTची अंमलबलावणी, खाजगीकरण, परकीय गुणतवणूकीसाठीचे प्रयत्न अशा गोष्टी घडताना दिसतात. हा मोठा बदल भारतीय जनता पक्षाच्या ध्येय धोरणांमध्ये झालेला दिसतो.

२०१३ साली उद्योग अनुकुल भुमिका असणाऱ्या नरेंद्र मोदींना पंतप्रधान पदाचे उमेदवार म्हणून घोषित केल्यानंतर २०१४ च्या जाहिरणाम्यात खाजगी क्षेत्रासाठीची बंधने दूर करण्याचे आश्वसन देण्यात आले. ज्यामुळे भारतीय कंपण्यांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करणे सोपे होईल. आज मोदी सरकारने अनेक सरकारी क्षेत्रांमध्ये FDIची मर्यादा वाढवली आहे. परदेशी गुंतवणूक दारांवरील नियमाकभार कमी केले आहेत. अनेक भाजपाशसित घटक राज्यांमध्ये कठोर कामगार कायदयांमध्ये सुधारणांसह व्यावस्था अनुकुल नियम स्विकारले आहेत.

२०१६ च्या ऑगस्ट महिन्यात भाजप सरकारणे नोटबंदीचा निर्णय अचानकपणे जाहिर केला. चलनातील जवळपास ८६ टक्के (मुल्यानुसार) नोटा बंद करण्यात आल्या. काळा पैसा बाहेर काढणे, बनावट चलनास आळा घालणे, व्यवहारातील रोखीच्या व्यापारावर नियंत्रण करणे. अशा उद्दीष्टासाठी घेतलेल्या या निर्णयात फारसे यश आल्याचे दिसत नाही.

याच काळात GSTची अमलबजावणी करण्यात आली.GSTने अनेक अप्रत्यक्ष करांच्या श्रेणीला एकसंघ मुल्यावर्धित करात एकत्र केले. मेक इन इंडिया उपक्रमाच्या माध्यमातून देशांतर्गत उत्पादनाला चालना देणे व परदेशी गुंतवणूक आकर्षीक करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

अशा प्रकारे भारतीय जनता पक्षाच्या आर्थिक ध्येय धोरणांमध्ये १९९१नंतरकाळाणूरूप बदल होत गेले. त्यांचा स्वदेशीचा अजेंडा आज काही अंशी मागे पडला आहे. १९९१ च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या स्विकारानंतर पक्षाने देखिल एन डी ए आघाडी सरकारच्या काळात सहकारी पक्षांच्या संबंधातील अपरीहार्यतने स्विकारलेल्या भुमिका आज अधिकृतपणे आणि पुर्ण बहूमतासह सत्तेत आल्यावरही भाजपने स्विकारलेली दिसते.

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा या भारतातील राजकीय पक्षाच्या विचारधारांमध्ये अमुलाग्र बदल घडवणाऱ्या ठरल्या.प्रमुख पक्षाच्या राजकीय स्पर्धा आर्थिक सुधारणांसाठी पोषक ठरतात. १९८९ ते २०१४ या काळातील आघाडी सरकारांमधील उल्लेखनिय बाब म्हणजे राजकीय सत्तेच्या अनियंत्रित वापर

करण्याची गैरसोय सत्तेतील प्रमुख राजकीय पक्षांची झाली. राजकीय पक्षांचे अस्तित्व धोक्यात येते तेव्हा त्यांना आर्थिक कामगिरी सुधारणारी धोरणे राबवणे सक्तीचे होते.

२१व्या शतकाच्या सुरवातीस 'भावनिक, सामाजिक कार्यक्रमांव्यतिरिक्त आर्थिक सुधारणांचे आश्वासन देण्याची स्पर्धा प्रमुख राजकीय पक्षांच्या नेतृत्वात सुरू झाल्याचे दिसते.भारतीय जनता पक्षाच्या जाहीरनाम्यातील राममंदिर, कलम ३७०, समान नागरी कायदा या गोष्टी काही काळ बाजूला ठेवून रोजगार रोजगार, भ्रष्टाचार, आर्थिक सुधारणा, महागाई या मुद्याच्या आधारे १९९९ ते २०१४ पर्यंतच्या निवडणुका लढवल्याचे दिसते.

१९९१ नंतर राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाने समाजवादाची छबी सोडून जागतीक स्पर्धेच्या काळात आर्थिक ध्येयधोरणांमध्ये मूलगामी बदल केले. जे देशाचे तसेच पक्षाचे अस्तित्व टिकऊन ठेवण्यास आवश्यक होते.

संदर्भ

१.Indian Economics Policy,Edited By Dr. Dilfraz SinghUSI Publications, New Delhi,
Lovely Professional University, Phagwara.

२.https://www.britannica.com/place/India/Politics-and-the-economy

३.https://business.mapsofindia.com/india-economy/political.html

४. Election Manifesto of Indian National Congress General Election (Lok Sabha) 1996 https://www.rediff.com/news/1996/cong.htm

५. Election Manifesto of Indian National Congress General Election (Lok Sabha) 2004 https://ia800904.us.archive.org/30/items/CongressManifesto2004/Congress%20Manifesto%202004.pdf

६. Election Manifesto of Indian National Congress General Election (Lok Sabha) 2014 https://cdn.inc.in/manifestos/pdf_documents/000/000/001/original/Manifesto-2014.pdf?1506426027

७. History of Bharatiya Janata Party https://en.wikipedia.org/wiki/Bharatiya_Janata_Party#:~:text=In%20April%201980%2C%20shortly%20after,as%20the%20Bharatiya%20Janata%20Party.

८. Election Manifesto of Bharatiya janata Party General Election (Lok Sabha)1984 https://library.bjp.org/jspui/handle/123456789/237

९. Election Manifesto of Bharatiya janata Party General Election (Lok Sabha)1989 https://library.bjp.org/jspui/handle/123456789/238

१०. BJP's economic model, The Hindu, e-paper,October 22, 2019https://www.thehindu.com/opinion/letters/bjps-economic-model/article29760748.ece

११.Election Manifesto of Bharatiya janata Party General Election (Lok Sabha)1996 https://library.bjp.org/jspui/bitstream/123456789/261/1/BJP%20ELECTION%20MANIFESTO%201996.pdf

१२.https://carnegieendowment.org/2019/04/04/hindu-nationalism-and-bjp-s-economic-record-pub-78720

3.2.1

ISSN 2277-8063 (Print)
June- 2023
Vol. XII / Issue. II / 2023
Impact Factor – 8.041

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

65.	मराठी	महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची प्रसंगिकता	प्रा. भीमराव जोतिबा शिंदे	258-262
66.	English	Identity Crisis in the Era of Globalization: A Study of Kiran Desai's the 'Inheritance of Loss'	Snehal Vijaykumar Tade	263-266
67.	English	Effect of Globalization in Chetan Bhagat's Selected Novels	Ms. Swayamprabha S. Sarnagdum	267-270
68.	राज्यशास्त्र	मुक्त अर्थव्यवस्थेचे सामाजिक परिणाम आणि मराठा क्रांती मूक मोर्चा	ऋतुराज किशोर माने	271-273
69.	राज्यशास्त्र	यशवंतराव मोहिते यांच्या विचारांची मुक्त अर्थव्यवस्थेतील प्रस्तुतता	केतन दत्तू लाटे	274-277
70.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी यांचा विज्ञान तंत्रज्ञान आणि यंत्र विषयक दृष्टिकोन	प्रा ए बी मोहिते	278-281
71.	Political Science	The Liberation movement of Hyderabad Karnataka: with Special Reference to Koppal District.	Prof. Bharati H Mannur. Prof. Prakash Kattimani.	281-288
72.	राज्यशास्त्र	भारतीय संघराज्य समोरील आव्हाने	भारतभूषण विश्वास महाले	289-292
73.	राज्यशास्त्र	लोकप्रशासनातील नवे प्रवाह: तोडून एक लोकप्रशासन व विकास प्रशासन	प्रा. पांडुरंग विष्णू पाटील	293-296
74.	राज्यशास्त्र	सत्यशोधक : गुरुवर्य शामराव देसाई	डॉ. दीपक पाटील	297-299
75.	Political Science	Governor in Indian Federal System of India	Dr. Anil D. Patil	300-303
76.	राज्यशास्त्र	भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक सुधारणा	डॉ अरुण दामोदर नलावडे	304-306
77.	Political Science	Challenges of Democracy in India in the Recent Decades	Dr. Prabhuraj K Nayaka	307-309
78.	हिंदी	वैश्विकरण के परिप्रेक्ष मे बदलते सामाजिक सरोकार	डॉ संजीवनी संदीप पाटील	310-312
79.	राज्यशास्त्र	लोकप्रशासनातील नवीन प्रवाह नवलोकप्रशासन	प्रा डॉ टी एम पाटील	313-315
80.	राज्यशास्त्र	पक्षांतर बंदी कायदा आणि पक्षीय राजकारण	कु. सुशांत चंद्रकांत पाटील डॉ दिनकर विष्णू पाटील	316-320
81.	अर्थशास्त्र	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा कविता विलास पोळ	321-324
82.	राज्यशास्त्र	महात्मा ज्योतिराव फुले सार्वजनिक सत्यधर्म व महिला सबलीकरण	प्रा सौ छाया भारत सकटे	325-327
83.	राज्यशास्त्र	समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील हिंद प्रशांत महासागरातील भू-राजकीय सत्ता संघर्ष आणि भारत	डॉ राजू कमलेश सावंत	328-330
84.	English	Relevance of thoughts of 'Satyashodhak Samaj' founded by Mahatma Phule	Sagar Ramu Sawant	331-333
85.	राज्यशास्त्र	भारत -आसियान आर्थिक संबंध	प्रा डॉ राक्षसे सिद्धार्थ गुणाजी	334-340
86.	मराठी	1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे मराठी कादंबरीवर झालेले आर्थिक परिणाम	डॉ प्रशांत बाबाराव सूर्यवंशी	341-342

लोकप्रशासनातील नवीन प्रवाह नव लोकप्रशासन

प्रा.डॉ.टी.एम.पाटील, राज्यशास्त्र विभाग, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

प्रस्तावना :

नवीन लोक प्रशासन ही पारंपारिक सरकारी प्रशासनाविरूद्ध सकारात्मक, तंत्रज्ञानविरोधी आणि श्रेणीबद्ध विरोधी प्रतिक्रिया आहे. जनतेच्या सतत बदलणाऱ्या गरजा आणि संस्था आणि प्रशासन त्या कशा सोडवतात याला प्रतिसाद देणारा हा सिद्धांत आहे. सरकारच्या भूमिकेवर आणि सार्वजनिक धोरणासह सार्वजनिक हिताचा भाग असलेल्या, परंतु त्यापुरते मर्यादित नसलेल्या नागरिकांना सेवा कशा प्रदान करू शकतात यावर लक्ष केंद्रित करणारा हा नव लोकप्रशासन आहे.

उद्देश :

1.नवीन लोक प्रशासनाच्या उद्याची पार्श्वभूमी अभ्यासणे

2.नवीन लोकप्रशानाची तत्वे अभ्यासणे

3.नवीन लोक प्रशासनाची वैशिष्टे अभ्यासणे

नवीन लोक प्रशासनाचा इतिहास

यूएसए मध्ये 1960 चे दशक असामान्य सामाजिक आणि राजकीय अशांतता आणि उलथापालथीचा काळ होता. या संदर्भात, वाल्डोने असा निष्कर्ष काढला की सार्वजनिक प्रशासनाचा अभ्यास किंवा सराव यापैकी कोणत्याही परिस्थितीत वाढत्या उलथापालथी आणि गुंतागुंतांना अनुकूल प्रतिसाद देत नाही. यासाठी वाल्डोच्या युक्तिवादाचा एक भाग म्हणजे सार्वजनिक प्रशासनाशी संबंधित सामान्य अविश्वास, भ्रष्टाचार आणि इतरांच्या संकुचित हितसंबंधांनी ग्रासलेल्या सरकार आणि नोकरशाहीवर जनतेचा विश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठी सेवा क्षेत्राच्या नैतिक जबाबदाऱ्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचे आवाहन आवश्यक होते. त्यानंतर, अधिक नैतिक सार्वजनिक सेवेकडे वाटचाल करण्यासाठी सार्वजनिक सेवा-आणि कोणत्याही क्षेत्रातील सार्वजनिक सेवकांना आधार देणाऱ्या मूलभूत मूल्यांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. परिणामीनवीन लोकप्रशासन 1968 मध्ये ड्वाइट वाल्डोच्या संरक्षणाखाली झालेल्या पहिल्या मिनोब्रूक कॉन्फरन्समध्ये त्याचे मूळ असलेले दिसते. या परिषदेने सार्वजनिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन क्षेत्रातील शीर्ष विद्वानांना या क्षेत्रावर आणि त्याच्या भविष्यावर चर्चा करण्यासाठी आणि विचार करण्यासाठी एकत्र आणले. या चर्चामध्ये प्रशासनाचे बदलते स्वरूप कसे आसवे यावर विचार विनिमय झाला.

नवलोकप्रशासने सार्वजनिक सेवकांना उदयोन्मुख संघर्ष आणि तणाव सोडवण्यासाठी पर्यायी मॉडेल ऑफर केले नाही. नागरिकत्व, लोकशाही किंवा सार्वजनिक हित या संकल्पना कालांतराने विकसित झाल्या आहेत आणि विकसित होत आहेत. परिणामी, शासनाची भूमिका आणि सार्वजनिक सेवेची भूमिका वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून क्लासिक मॉडेलच्या मर्यादांच्या पलीकडे ढकलून, इतिहासाला आव्हान देणारी, स्पष्टीकरण देणारी आणि पुरेशी सखोलता असलेला इतिहास रचू शकणाऱ्या मार्गांनी बदलली जात आहे. पारंपारिक अर्थाने केवळ इतिहासच नाही तर सतत सुधारणा घडवून आणणारी परस्परसंवादी टाइमलाइन म्हणून काम करते. त्याच्या केंद्रस्थानी, सार्वजनिक सेवेसाठी संकुचित स्वार्थाच्या पलीकडे जाणारी दृष्टी आवश्यक आहे. वाल्डो सार्वजनिक प्रशासन आणि नोकरशाहीला सभ्यता आणि आपल्या संस्कृतीचा अविभाज्य घटक मानतात: सभ्यतेचा विकास स्वतः सार्वजनिक प्रशासनावर अवलंबून असतो आणि संबंधित संकल्पना विशिष्ट सभ्यता आणि संस्कृतीतील घटक घटक असतात.

नव लोकप्रशासन :

नवलोक प्रशासन म्हणजे 'कोणत्याही प्रचलित प्रशासकीय व्यवस्थेत नवीन तथ्ये आणि नवीन पद्धती प्रभावी करणे. तांत्रिक दृष्टिकोनातून, याचा अर्थ 'प्रशासकीय संस्था, वर्तन, पद्धती आणि कार्यपद्धतींमध्ये आयोजित आणि पद्धतशीर सुधारणा होय.

नवलोकप्रशासनाचे उद्दिष्टे:

1. प्रासंगिकता

पारंपारिक सार्वजनिक प्रशासनाची उद्दिष्टे होती; कार्यक्षमता आणि अर्थव्यवस्था तर नवीन सार्वजनिक प्रशासनाचे उद्दिष्ट प्रासंगिकता आहे. म्हणजेच, संबंधित सामाजिक समस्यांबद्दल त्याला खोल चिंता आहे. त्याचा मूळ हेतू आहे-- सार्वजनिक प्रशासनाचे ज्ञान आणि संशोधन हे समाजाच्या गरजेच्या संदर्भात "संबंधित" आणि "संबंधित" असले पाहिजे. आता सार्वजनिक प्रशासन केवळ POSDCORB तंत्रज्ञानाशी निगडीत नाही तर लोक प्रशासनाच्या विद्यार्थ्यांना समाजाच्या

मूलभूत समस्यांमध्ये थेट सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. ड्वाइट वाल्डो यांनी वारंवार जोर दिला आहे की समाजाला ज्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्यापासून सार्वजनिक प्रशासन अलिप्त राहू शकत नाही.

2. मूल्य :

नवीन सार्वजनिक प्रशासन स्पष्टपणे मानक आहे. हे पारंपारिक सार्वजनिक प्रशासनाची मूल्ये लपवून वर्तणूक आणि प्रक्रियात्मक तटस्थता नाकारते. मिनोब्रुक कॉन्फरन्सच्या प्रतिनिधींनी स्पष्टपणे सांगितले की मूल्य तटस्थ सार्वजनिक प्रशासन असणे अशक्य आहे. बुद्धिवंतांच्या पातळीवर, अमेरिकेतील अलीकडील काही लेखांनी सार्वजनिक प्रशासनातील नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. सार्वजनिक प्रशासनाच्या कार्याचा विस्तार होत असल्याने, सार्वजनिक कार्यकर्त्यांच्या कार्यात नैतिकतेबद्दल जागरूकता आणणे आवश्यक आहे. नैतिक मूल्यांवर पुन्हा भर दिल्याने अनेक महत्त्वाचे परिणाम समोर आले आहेत ज्यांचा सार्वजनिक प्रशासनाच्या अभ्यासावर थेट आणि लक्षणीय परिणाम झाला आहे. यामुळे उत्तरदायित्व आणि नियंत्रणाच्या भावनेकडे सार्वजनिक प्रशासनातील स्वारस्य पुन्हा जागृत होण्यास मदत झाली आहे.

३.सामाजिक समता

पारंपारिक सार्वजनिक प्रशासन हे यथास्थिती स्वरूपाचे होते तर नवीन सार्वजनिक प्रशासन सामाजिक समतेच्या तत्त्वावर भर देते. महिला, मुले आणि दलित यांसारख्या समाजातील दुर्बल घटकांना सामाजिक न्याय देण्यासाठी ते संवेदनशील आहे. नवीन सार्वजनिक प्रशासनाचे उद्दिष्ट विशेषाधिकारप्राप्त वर्गाचा अंत करणे आणि सामाजिक समानतेवर जोर देणे आहे.

4. परिवर्तन :

नवीन सार्वजनिक प्रशासन सामाजिक समानता प्राप्त करण्यासाठी बदलावर भर देते. यामुळे समाजातील स्थिती, शोषण, सामाजिक आणि आर्थिक विषमता संपते आणि शोषणविरहित नवीन समाजाची स्थापना होते. नवीन सार्वजनिक प्रशासन समाजात बदल घडवून आणण्याचे साधन म्हणून काम करते. समाजाचे सध्याचे संकट हे गंभीर सामाजिक संघर्षांचे परिणाम आहे, त्यामुळे ते संघर्ष संपवण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. या संघर्षांवर मात करण्यासाठी, सध्याची राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्था मोडून काढणे आवश्यक असेल, तर लोकप्रशासनातील तज्ञांनी धैर्याने मागणी केली पाहिजे आणि गरज पडल्यास केवळ सुधारणा किंवा क्रांती सुचवून त्यांचे समाधान करून चालणार नाही. समाजाची अशा प्रकारे पुनर्रचना करा की ती इच्छित उद्दिष्टे प्रभावीपणे राबवू शकेल.

थोडक्यात, नवीन लोकप्रशासन नैतिकता, मूल्ये, नाविन्यपूर्ण बदल आणि सामाजिक समानता यावर भर देते. यानुसार सार्वजनिक प्रशासनाची इमारत ही मूल्यांच्या पायावरच उभारता येते. जेव्हा समाजातील विषमता, संघर्ष, आकांक्षा, संदर्भ आणि चिंता यांचे योग्य प्रकारे निराकरण केले जाईल, त्याच परिस्थितीत सार्वजनिक प्रशासनाची योग्यता स्वीकारली जाईल.

नवीन लोक प्रशासनाची वैशिष्ट्ये

1. जेव्हा जगात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, तांत्रिक वातावरण झपाट्याने बदलत आहे, तेव्हा प्रशासकीय संस्थांना देखील स्वतःमध्ये बदल घडवून आणावे लागतील जेणेकरून केवळ संस्था प्रभावीपणे काम करू शकत नाही तर तिच्या कामाची परिणामकारकता आणि प्रासंगिकता देखील वाढू शकेल. मोजले जाणे.

2. प्रशासनात नागरिकांचा जास्तीत जास्त सहभाग असावा. म्हणजेच धोरणनिर्मिती आणि निर्णयप्रक्रियेत लोकप्रतिनिधी वाढले पाहिजेत.

3. प्रशासनाच्या संघटनात्मक रचनेत बदल झाला पाहिजे. पारंपारिक पदानुक्रमानंतरचे केंद्रीकरण नियंत्रण क्षेत्रासारख्या रचनांमध्ये बदल आणले पाहिजेत आणि त्यांच्या जागी पारंपारिक सहकार्य, विकेंद्रीकरण इत्यादींचा अवलंब करणे अधिक चांगले होईल.

4. पारंपारिक प्रशासनाऐवजी, त्यात व्यावसायिकतेच्या भावनेचा समावेश केला पाहिजे जेणेकरुन केवळ काम योग्यरित्याच नाही तर जलद आणि अधिक प्रभावीपणे देखील होईल. त्यासाठी व्यवस्थापकीय शैली अंगीकारावी लागेल.

5. मानवी स्वभावाचा वरील दृष्टिकोन (जे 'असणे' किंवा 'असणे' यावर जोर देते) संस्थांच्या महत्त्वाचे प्रश्न समोर आणते. विलबर्म म्हणतात की "नवीन सार्वजनिक प्रशासनाचे आवश्यक वैशिष्ट्य म्हणजे ते आहे. हे प्रशासकीय प्रयत्नांच्या प्रक्रिया आणि संरचना आणि त्यांच्या उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टांच्या परस्परसंबंधांवर अधिक स्पष्टपणे आणि सत्यतेने प्रतिबिंबित करते. आणि ती ध्येये नैतिक आधारावर अधिक जाणीवपूर्वक आणि विवेकपूर्णपणे निवडतात. किंवा नैतिकता.

6. नवीन लोक प्रशासनाचा असा विश्वास आहे की मानवजातीमध्ये संपूर्ण बनण्याची क्षमता आहे. हे त्या दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध आहे जे मानवाला उत्पादनाचे अधिक किंवा कमी गतिहीन किंवा स्थिर घटक मानतात.

सारांश :

नवीन लोकप्रशासन संकल्पनेने नवीन क्षेत्रे आणि नवीन कल्पनांना जन्म देऊन लोकप्रशासनाच्या विषयाला आणि अभ्यासाच्या क्षेत्राला व्यापक आधार दिला आहे. अभिनव संकल्पनेतून समाजाशी थेट संबंध प्रस्थापित केला आहे. लोकहित किंवा जनहित हा त्यांचा नवा अजेंडा आहे. नवीन लोक प्रशासनाला अधिक उत्साही सुधारक, सजग धोरणकर्ते, सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिनिधी, राजकीय आंदोलक, आशावादी नेता आणि आज समाजात पसरलेल्या विसंगती संपवण्यासाठी सहज उपलब्ध कार्यकर्त्याप्रमाणे जनहितासाठी काम करण्याची भावना असणारा सद्गुरु प्रशासन आवश्यक आहे. असे प्रशासन नोकरशाहीच्या सापळ्यातून बाहेर पडेल आणि एक कार्यक्षम व्यवस्थापक म्हणून उदयास येईल जिथे ते मानवी समस्यांच्या निराकरणावर भर देऊन सामंजस्य आणि सामाजिक समता यासारखे गुण अंगीकारेल.जरी नवीन सार्वजनिक प्रशासन ही पूर्णपणे अमेरिकन संकल्पना आहे. भारतात नवीन लोकप्रशासनाची मुळे अजून पूर्णपणे रुजलेली नाहीत.

संदर्भसूची :

1.बी.एल. फाड़िया एवं कुलदीप फाड़िया , "लोक प्रशासन के तत्व एवं भारत में लोक प्रशासन", साहित्य भवन प्रकाशन; 2020 वी आवृत्ती (1 जानेवारी 2018)
2.प्रा. श्रीकांत देशपांडे, "लोकप्रकाशन", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
3.डॉ.सुवर्णा घुडे-बेनके, लोकप्रशासन", प्रशांत पब्लिकेशन, २०१८
4.वि.भि.पाटील, "लोकप्रशासन", प्रशांत पब्लिकेशन, २०१९
5.डॉ. व्ही. जी. नांदेडकर, "लोकप्रशासन", के सागर पब्लिकेशन,पुणे

Overview of Financial Literacy Program Inducted Under National Strategy for Financial Education

Dr. Udaykumar. R. Shinde
Head,Department of Commerce,
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya,Murgud, Kolhapur.

Abstract :

Financial sectors are a National priority in the Government of India and the Financial Sector as Regulators (RBI, SEBI, IRDAI, and PFRDA) see that theyare an enabler for inclusive development. The RBI implements various financial literacy programs for people time to time. Now a day it has launched various such programs. The proposed paper intends to overview such programs. At the outset, the need for financial programs inducted by RBI is briefly reviewed. Financial Literacy programs are studied in order to provide baseline comparison measures for existing programs with proposed changes. This paper takes review of implementation and management structures of new programs. This paper also focuses on the changes made by RBI in this regard. In the Indian context, Financial Literacy Programs Inducted by RBI is the process of ensuring access to appropriate financial services, Policy and products needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost in a fair and transparent manner by mainstream institutional framework. This papers overviews financial literacy financial knowledge, financial behaviour and financial attitude towards People information in context of new programs launched. The RBI should give to awareness the people for taking financial education and complete educational courses; it will help to improve the level of their financial literacy.

There is a need to increase the size of banking as well as other financial sectors to ensure that the benefits of these developments reach the common masses. In the Programs Growth through financial service will reach to the mass Population.

Keywords : Financial Literacy Program, Financial Literacy Education, RBI, Financial Knowledge, Financial Behaviourand Financial Attitude.

Introduction:

The India is very fast changing rate since the past decade. The growth of GDP in the 2021 trend has transformed from 8.9% per annum.According in the International Monetary Fund (IMF), on a per capita income basis, India ranked 142nd by GDP (nominal) and 125th by GDP (PPP). But GDP maximum contribution comes from a much diversified and advanced manufacturing and service sectors. From a poor and static country of villages, India has graduated into a progressive and dynamic economy.Financial literacy programs inducted by RBI is the process of ensuring access to appropriate financial services, Policy

and products affordable to low income and weaker section peoples cost in transparent manner by mainstream framework. In India, financial literacy programs are lifting families out of debt and fueling new prosperity in only 27% of Indian adults and 24% of women. It meets the minimum level of financial literacy as defined by the reserve Bank of India.

Review of Literature :

Singh (2012) in their research titled Financial stability reports (FSR) of the Reserve Bank of India (RBI), March and December 2010; A critical review with a long term perspective; These articles consider aspects in the reserve Bank of India RBI first set of reports on financial stability. Second this article correlation between stock price and capital flows. Finally it is suggested that the government should gradually move in the direction of prescription financial products to contain exclusive volatility in the financial market.

Carrasco & mukhopadhyay (2014) Reserve Bank of India's policy dilemmas: reconciling policy goals in times of turbulence this paper is critical policy dilemmas facing the Reserve Bank of India (RBI) in its pursuit of inflation stabilization and balanced growth objective.There is no simple policies solution to apply in different state of the market and reviews policy decisions undertaken by RBI.

Bansal (2017) in their research Role of reserve Bank of India in Indian economythe reserve bank's development role includes ensuring credit to the productive sector of the economy, creating installations to build financial in first infrastructure and expanding access to affordable financial services. It also plays an active role in encouraging efficient customer service throughout the banking industry as well as extension of banking service to all.

Objectives :

This paper has following objectives.

1. To study and understanding the effects of the program inducted by RBI in financial literacy under National Strategy for Financial Education (NSFE).
2. To overview progress and challenges of first NSFEand effects of the program.
3. To make appropriate suggestions and remedies to improve the financial literacy program inducted by RBI.

The Statement of Problem:

The proposed paper intends to take review of various programs inducted by RBI about financial literacy and its development. It also aims to evaluate in brief the National Strategy for Financial Education (NSFE) and effective strategy for its implementation. Therefore, the

statement of problem is defined as 'Overview Of Financial Literacy Program Inducted Under National Strategy For Financial Education'.

Research Methodology:

The present study is best on secondary data and compiled through generals, newspapers, books, news channels and internet data collected is structured in the following by text.

Definition of Financial Literacy and Education:

The Organization for Economic Co-operation & Development (OECD) defines Financial Literacy and Financial Education. Financial Literacy is defined as a combination of financial awareness, knowledge, skills, attitude and behaviour necessary to make sound financial decisions and ultimately achieve individual financial well-being (OECD, 2012). Financial Education, on the other hand is defined as the process by which financial consumers/investors improve their understanding of financial products, concepts and risks and through information, instruction and/or objective advice, develop the skills and confidence to become more aware of financial risks and opportunities, to make informed choices, to know where to go for help and to take other effective actions to improve their financial well-being" (OECD, 2005). As can be seen, the term Financial Education and Financial Literacy are not the same, these are related concepts. People achieve Financial Literacy through the process of Financial Education. The achievement of Financial Literacy empowers the users to make sound financial decisions which result in financial well-being of the individual.

National Strategy for Financial Education-(NSFE)

India has a large population of adults. This demographic advantage can be leveraged to ensure that India becomes one of the fastest growing economies, with emphasis on inclusive growth through a vibrant and stable financial system. Since a large number of stakeholders, including the Central and State governments, Financial Sector Regulators, financial institutions, civil society, academia, educational institutions in public and private sector and others are involved in spreading financial literacy, a broad National Strategy for Financial Education (NSFE) is a pre-requisite to ensure that they work in tandem and their work is aligned to the overall Strategy on financial education and not at cross purposes. In recent years, it is increasingly being recognized that Nation-wide financial literacy can be achieved only through a multi-stakeholder approach wherein different stakeholders viz. Government, Financial Sector Regulators, Financial Service providers, civil society, academia (both in public and private sector), etc. have a role to play.

National Strategy for Financial Education is defined as "a nationally

co-ordinated approach to financial education that consists of an adapted framework or programme" (OECD, 2019). The NSFE document intends to support the vision of the Government of India and Financial Sector Regulators by enabling various sections of the population to develop knowledge, skills, attitude and behaviour which are needed to manage their money better and to plan for their future. The document also takes stock of the current work done by various stakeholders and adopts a multi-stakeholder approach to achieve financial well-being of Indians.

Towards this objective, the National Centre for Financial Education (NCFE) has been set up by all the Financial Sector Regulators as a Section (8) company under Companies Act, 2013 to undertake basic financial education and to develop suitable content for increasing financial literacy among the masses in the country.

Key Stakeholders in the National Strategy :

The following stakeholders have been identified for implementation of the strategic goals. The list is illustrative and not exhaustive.

i. Various Departments of Government of India:
ii. Financial Sector Regulators: RBI, SEBI, IRDAI and PFRDA
iii. National Centre for Financial Education (NCFE)
iv. Development Financial Institutions: NABARD and SIDBI
v. Industry Associations: IBA, AMFI, FEDAI, BCFI
vi. Securities Market Institutions Infrastructure: Stock Exchanges, Depositories
vii. Payment Institutions: NPCI
viii. Investor Education Institutions: IEPFA, IICA, etc
ix. Financial Service Providers: Banks, Insurance Companies, Mutual Fund Companies, Pension Funds, Stock Exchanges and Depositories, Non-Banking Financial Companies, Fin-tech companies, etc
x. Self-Regulatory Organizations (SROs): FIDC, M-Fin, Sa-Dhan, etc
xi. State Rural Livelihood Mission (SRLM) of all states
xii. NGOs/ Civil Society Organizations
xiii. Research Institutions
xiv. Consumer Associations
xv. Multi-Lateral Institutions (OECD-INFE, G20, etc.): For knowledge sharing on Global Best Practices

Financial Literacy Programs Inducted by Various Stakeholders Under NSFE

A. NCFE

NCFE creates financial awareness and empowerment through financial education campaigns across the country for all sections of the population through seminars, workshops, conclaves, trainings, programs,

campaigns, discussion forums by itself or with help of institutions, organizations and provide training in financial education. It creates workbooks, worksheets, literature, pamphlets, booklets, fliers, technical aids. NCFE prepares appropriate financial literature for target-based audience on financial markets and financial digital modes for improving financial literacy so as to improve their knowledge, understanding, skills and competence in finance.

a. Money Smart School Program (MSSP) is an academic year program where schools voluntarily implement financial education as part of school curriculum.
b. NCFE–National Financial Literacy Assessment Test (NFLAT) is a first kind of national level test, conducted by the NCFE, to measure the level of financial literacy among school students.
c. FETP is an initiative for providing unbiased personal financial education training to school teachers to facilitate inclusion of financial education in school curriculum. With the success of NFLAT, there was a requirement to train the school teachers in the areas of financial education so that they in turn can conduct classes and help school students acquire basic financial literacy skills.
d. FACT (Financial Awareness and Consumer Training) is a program by NCFE to provide financial education to young graduates and postgraduates, on topics relevant to them, which will positively impact their financial wellbeing.
e. Financial Education Program for Adults (FEPA) is a new initiative started by NCFE. FEPA is aimed at providing basic financial education to the adult section of under-served areas of India, especially rural India.

B. RBI

RBI has prescribed the following content for basic financial education:

a. Financial Literacy guide, Financial Diary and set of 16 posters prepared by RBI
b. Special camps booklet prepared by NCFE for people newly inducted into the financial system which captures the fundamental tenets of financial wellbeing such as savings, borrowings, concept of interest and compounding, time value of money, inflation, relation between risk and rewards etc.

RBI has prescribed the following Sector Focused Financial Education:

The content covers relevant topics in the banking sector such as ATMs, payment systems such as NEFT, UPI, USSD, awareness about sachet portal, keeping away from Ponzi schemes, fictitious emails/calls, KYC,

Exercising Credit Discipline, Business Correspondents etc. A Financial Awareness Messages (FAME) booklet comprising of 20 messages for the general public and five Posters on financial literacy for the Financial Literacy Week have been made available on the Financial Education webpage of RBI's website.

Public Awareness Campaign

- Important press releases, statements, regulatory guidelines, speeches, clarifications and events are tweeted on RBI's twitter handle '@RBI', YouTube link, Facebook page 'RBI Says'.
- Over the years, RBI is constantly reaching out to the common man through outreach programmes, financial literacy initiatives, space in mass media and social media platforms, and in newspaper, TV, Radio, Cinema, Digital channels, SMS and hoardings, under the tagline 'RBI Kehta Hai'.
- For the video spots, at present, some cricketers and badminton players who are employees of the Reserve Bank of India and also are a part of various IPL/PBL teams have been roped in.
- The public awareness campaign of the Reserve Bank of India started in 2017 and gathered steam in 2018. Advertisements on Basic Savings Bank Deposit Account (BSBDA), Safe Digital Banking, Limited Liability and Ease of Banking for Senior Citizens were released in popular events such as the Indian Premier League (IPL), the 2018 FIFA World Cup, Asian Games, Kaun Banega Crorepati (KBC), Pro Kabbadi League, Pro Badminton League and India-New Zealand One Day International.
- unique feature of the public awareness campaign is the missed call element: upon giving a missed call to the number 14440, the caller will receive information through a pre-recorded Interactive Voice Response System (IVRS), avoiding the miscommunication or over-communication of a call centre approach.

C. SEBI

SEBI has taken following steps for basic Financial Education:

a. Financial Education through Resource Persons Program to impart financial education to public. The eligible individuals trained and empanelled as RPs (in districts) by SEBI who can conduct free workshops in local language and are paid honorarium. The basic concepts of finance, banking, insurance, pension and investments are covered across five Target groups (viz. Home Makers, Self-Help groups, Executives, Middle Income Groups, Retired personnel). During the workshops, free financial education booklets are distributed

b. Visit to SEBI by students

c. Financial Education Booklet covering basics of concepts like Financial planning, Savings, Investment, Insurance, Pension, Borrowing, Tax saving, caution against Ponzi schemes, Grievance redressal, etc

SEBI has taken following steps for Sector Specific Financial Education

a. Investor awareness programs by SEBI recognized Investors' Associations
b. Regional Seminars in association with Exchanges/Depositories
c. Commodity awareness programs by SEBI recognized Commodity Derivatives Trainers

In addition to the above, SEBI has also undertaken the following initiatives:

- Participation in World Investor Week in association with International Organization of Securities Commissions (IOSCO):
- Dedicated Investor Website:
- Mass Media Campaign:
- Investor grievance redressal mechanism, Collective Investment Scheme - Unrealistic returns, Collective Investment Scheme – Don't Go by Hearsay, Application Supported by Blocked amount (ASBA) - Initial Public Offering (IPO), Dabba Trading, Caution against Hot Tips

  Additionally, posters on cautionary messages listed above were printed in various languages and distributed to district collectors, panchayat offices, etc. in various languages.
- Investor Grievance Redressal: SEBI has been taking various regulatory measures to expedite the redressal of investors grievances.
- SEBI Toll Free Helpline: SEBI had launched toll free helpline service numbers 1800 22 7575/1800 266 7575 on December 30, 2011.

D. IRDAI

Since its inception, IRDAI has taken various initiatives in the area of financial literacy. Awareness programmes have been conducted on television and radio and simple messages about the rights and duties of policyholders, channels available for dispute redressal etc. have been disseminated through television and radio as well as the print media through sustained campaigns in English, Hindi and 11 other Indian languages.

IRDAI has got a pan India survey on awareness levels about insurance carried out through the NCAER in a bid to improve on its strategy of creating insurance awareness. A post launch survey was also done to gauge the efficacy of the campaigns of IRDAI in increasing insurance penetration and awareness. IRDAI has also brought out publications of

'Policyholder Handbooks' as well as a comic book series on insurance. A dedicated website for consumer education in insurance was launched to reach out to the policyholders more effectively. IRDAI's Integrated Grievance Management System (IGMS) creates a central repository of grievances across the country and provides for various analyses of data indicative of areas of concern to the insurance policyholder.

Some of the major initiatives carried out by IRDAI are listed below:

- Conducting seminars, awareness campaigns, Metro Rail campaigns, quizzes, etc.
- 'Young Corner'- an interactive six game featurette was launched on the Policyholders website. A Hindi version of the website was also launched to increase its reach
- Print campaign cautioning the general public about the spurious callers and fictitious offers was launched. Insurance comic books in 12 vernacular languages were released
- Handbooks on Insurance such as Employment opportunities in Insurance for students; Crop Insurance, right buying etc., were launched
- Pan-India campaign against spurious callers through TV Commercials and Radio jingles on the utility and benefits of various forms of insurance in five regional languages

E. PFRDA

PFRDA has launched a dedicated website called "Pension Sanchay" in 2018. Through this website, PFRDA aims towards addressing the need of financial literacy from the perspective of retirement planning. The content of the website has been designed keeping into view the four most important concepts in financial decision making-knowledge of interest rates, interest compounding, inflation and risk diversification. The website has separate blog segment where blogs written by the professionals in the financial sectors and the officers of the Authority are made available which provides meaningful insight regarding the fundamentals of finance, banking and investments.

PFRDA conducts subscriber awareness programs through its central record keeping agencies at different places across India. Further, PFRDA also has empaneled a dedicated training agency for creating subscriber awareness and capacity building regarding the NPS and APY. In addition to the above, PFRDA also conducts Annuity Literacy Program in co-ordination with NPS Trust and Annuity Service Providers for making subscribers aware about the different annuities available to them.

F. NABARD

Nabard has taken following initiatives

- Creation of financial awareness amongst the rural masses through various media in Hindi, English and vernacular languages.
- Conduct of Financial Literacy Awareness Programmes (FLAPs) targeted for people who are newly inducted in the financial system, Adults, Farmers, School Children, Senior Citizens, SHGs and Entrepreneurs besides financial education for rural masses on different modes of digital payments.
- Conduct of FLAPs with Mobile Demo Vans fitted with Audio-Video equipment, ATM, Micro-ATM and handholding for conducting digital transactions (new point)
- Capacity building initiatives to sensitize and train the staff of commercial banks, RRBs and RCBs for effective delivery of financial literacy through BIRD Setting up of financial literacy centres by Regional Rural Banks (RRBs) and Rural Cooperative Banks (RCBs) besides deployment of mobile demonstration vans fitted with ATMs and / or Micro-ATMs
- Extended support to Rural Self Employment Training Institutes (RSETIs)/ Rural Development & Self Employment Training Institute (RUDSETI) to acquire training equipment for livelihood training.
- Capacity building initiatives to sensitize and train the staff of the commercial banks, RRBs and RCBs for effective delivery of financial literacy.
- Training for BC/BFs of banks and reimbursement of examination fees

NABARD has advised banks (scheduled commercial banks, RCBs, RRBs) to draw up state-wise quarterly plans for support from FIF towards financial and digital literacy camps by their branches and FLCs. These plans would have to cover target groups such as SHGs, students; senior citizen; farmers; small entrepreneurs etc. giving special attention to excluded blocks, areas based on FIPs of Banks and discussions in SLBC Sub Committee on FI and State Government priorities. NABARD RO would also be holding quarterly review with banks for projects funded out of FIF and the progress would also be reviewed in FI Sub Committee of SLBCs.

G. SIDBI-

SIDBI has taken following steps for financial literacy.

- Samriddhi, the virtual assistant was launched by SIDBI on the Udyami Mitra portal on April 02, 2018.
- A "Bankability Kit for MSE Entrepreneurs" in bilingual format has been hosted on the portal.

- Certified Credit Counsellors and CCIs have been empanelled and onboarded on Udyami Mitra platform to strengthen the supply side by enhancing access to credit as also giving thrust to demand side issues of MSMEs particularly those at the bottom of pyramid.
- Udyami Mitra Portal aims to aims at instilling ease of access to MSMEs financial and non-financial service needs. The portal also hosts 325 project profiles covering 40 industrial sectors for reference purpose. More than 7618 handholding agencies have attended to 50680 information and other important needs of aspirant entrepreneurs.
- SIDBI with the support of the nationwide Common Service Centres (CSCs) has delivered an Entrepreneurship Awareness campaign or the Udyam Abhilasha project which focused on 115 aspirational districts across 28 states. These 115 districts account for more than 20% of the country's population and cover over 8,600 Gram panchayats. During the campaign around 470 training locations were covered with over 2.25 lakh hours of inputs given to 18000+ youths (including about 35% women)
- SIDBI has positioned Hauz Khas Metro Station (in New Delhi) as a thematic station and disseminating information amongst masses. This initiative aims at connecting people with initiatives like Pradhan Mantri Mudra Yojana, CGTMSE, Social Security schemes, SIDBI offerings, GOI initiatives, etc.
- During the recent Kumbh Mela, SIDBI initiated a special project by setting up a Swavalamban stall and created financial awareness aimed at spreading entrepreneurship culture across the nation through games (Kaun Banega Udyami), Nukkad Natak/ puppet shows, financial literacy videos and disseminated information on schemes such as MUDRA, CGTMSE, Standup India and so on.

H. NPCI-

NCPI has taken following steps.

- NPCI started working with Public Sector Banks (PSUs) and private sector banks to create awareness and literacy sessions on RuPay, IMPS, AePS, and USSD - *99#. NPCI was involved with cooperative and regional rural banks. While conducting awareness and literacy sessions NPCI also distributed posters, ATM screen, web banners, SMS, emailers, etc. for digital payment literacy and fraud awareness.
- Disseminating digital payment literacy to corporate employees and beneficiaries with the help of these agencies. Currently, apart from the banks NPCI is also associated with Indian Railways, OMCs, NABARD, Education Institutes, Corporate CSR, NULM, MFIs, BCs, NGOs, Agritechs, FinTechs, etc to promote digital payment literacy

and awareness.

- Entered Limca Book of Records in the year 2017 for conducting 120 e-Payment Literacy camps simultaneously across the country on September 8, 2015, the world Literacy Day. 23,930 customers attended workshops.

Survey conducted on Financial Literacy in India – a Report by RBI

The Survey conducted in 2019 revealed that 27.18% of the respondents have achieved minimum target score/minimum score in each of the components of financial literacy prescribed by OECD-INFE [i.e. a minimum of 3 in Financial Attitude (out of 5), 6 in Financial Behaviour (out of 9) and 6 in Financial Knowledge (out of 9)] as compared to 20% in 2013. Based on the survey data the following thrust areas have been arrived at for improving financial education efforts:

- Though there has been an improvement over the period, further efforts are needed to improve financial literacy among women
- East, Central and North Zone need more attention
- Rural India needs focused attention
- The group with lower education needs greater financial education initiatives
- The group of age '50 and above' needs more financial education

Conclusion:

The financial knowledge among people requires to understand basic concepts. It had considered the information regarding the financial literacy and its different aspects. Large part of this is due to poor numeracy skills and can be attributed to the poor elementary and primary education system as documented in other studies. There should be more focus that needs to be done for increasing the financial literacy amongst all the students of different faculties as they are the future of the country. Concept of various financial advisors is also to be included as financial advisors to play the important role in the investment of investors. It also involves creation of awareness about what are financial planning, its steps and life cycle of the investors. As in present and future when India embarks on the journey of economic growth, the economic growth would not be meaning full and real to the masses of country in the absence of complete Financial Literacy.

Suggestions:

Financial literacy of course is to be introduced tochildren to postgraduate students to improve the financial literacy. Starting these programs to schools and university will bring to student it will be in the long-term wider economy.The financial literacy new programs of major performance it will be growth of higher in India. As per need of online

financial education , there is need to provide to broadband connection of internet. It will solveinvestors problemsof investment. The strategy should simple sufficiently flexible to allow it to adapt to new developments and to determine what works and what does not work money uses. To create awareness about financial literacy of mind towards the digitalization. Try to make strategy for find out easy online solution financial literacy of courses.

Reference:

- © Reserve Bank of India. All Rights Reserved. (2013-2022). FINANCIAL STABILITY REPORT. navi mumbai: https://rbi.org.in/Scripts/FsReports.aspx.
- Bansal, M. K. (2017). Role of Reserve Bank of India in Indian Economy. International Journal of Business Administration and Management. ISSN 2278-3660 Volume 7, Number 1 (2017), 45-59.
- Carrasco, B. M. (2022). Reserve Bank of India's Policy Dilemmas: Reconciling Policy Goals in Times of Turbulence. ASIAN DEVELOPMENT BANK , 1-9.
- india, r. b. (2022). Financial Literacy for people newly inducted. Navi Mumbai: india, reserve bank of.
- Reserved., ©. R. (2022, september 10). reserve bank of india. Retrieved 09 10, 2022, from https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationReport Details.aspx? UrlPage=&ID=1156: https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationReport Details.aspx?UrlPage=&ID=1156:

■

ISSN 2277-8063 (Print)
March - 2023
Vol. XII/ Issue. I / 2023
Impact Factor – 8.041

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

68.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी यांचे सर्वोदय विषयक विचार	डॉ. विद्याताई निवासराव जगताप	२४२-२४४
69.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक कार्य	माधुरी बाबुराव घाटगे	२४५-२४७
70.	Political Science	Interconnections Gandhi's Environmentalism and Ecofeminism	Smt. Neha Nitin Wadekar	248-251
71.	राज्यशास्त्र	म. गांधी यांच्या विश्वस्त संकल्पनेतून दारिद्र्य निर्मुलन	डॉ. संतोष प्रभाकर कावडे	२५२-२५३
72.	अर्थशास्त्र	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती	डॉ. गंगाधर रामराव भूक्तर	२५४-२५७
73.	हिंदी	पहला गिरमिटीया : शास्वत मुल्यों के लिए संघर्षशील महापुरुष	प्रा.(डॉ.) आर. बी. भूयेकर	२५८-२५९
74.	इतिहास	महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसेसंबंधी विचार	प्रा. डॉ. पी. आर. फराकटे	२६०-२६२
75.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी आणि स्त्री सक्षमीकरण	प्रा. सकटे छाया भारत	२६३-२६४
76.	मराठी	स्त्रीमुक्तीचे उद्गाते : महात्मा गांधी	डॉ. रचना सचिन माने	२६५-२६६
77.	समाजशास्त्र	स्त्री सक्षमीकरण : महात्मा गांधीजींच्या विचारातून	कांचन जाधव	२६७-२७०
78.	अर्थशास्त्र	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	प्रा. नम्रता आ. निकम डॉ. उदय गौ. आठवले	२७१-२७५
79.	अर्थशास्त्र	म. गांधीजींचा उत्पादन साधनांच्या विकेंद्रीकरणाचा दृष्टीकोन	सौ. हेमलता अमोल मिणचेकर	२७६-२७८
80.	इतिहास	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक परिवर्तन विषयक विचार	प्रा. चिन्मयी प्रताप सांगळे	२७९-२८०
81.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी यांचे समाजवाद विषयक व्यवहार आणि विचार - एक राज्यशास्त्रीय अभ्यास	निशिकांत सावंता वाघमारे	२८१-२८४
82.	वाणिज्य	महात्मा गांधी यांचे आरोग्यावरील विचार	अश्विनी राजेंद्र मोरे आम्रपाली सुनील सोनावणे प्रांजली सुनील मोरे	२८५-२८६
83.	राज्यशास्त्र	म. गांधी यांचे सर्वोदयी अर्थविषयक विचार	डॉ. नागेश मधुकर महाडिक	२८७-२९०
84.	गृहशास्त्र	महात्मा गांधी यांचे आहारविषयक विचार	स्मिता गोविंद कोळेकर	२९१-२९३
85.	मराठी	मराठी कवितेवर पडलेला गांधी विचारांचा प्रभाव	डॉ. सुजय बाबुराव पाटील	२९४-२९७
86.	अर्थशास्त्र	महात्मा गांधीजी की विचारधारा	प्रा. डॉ. हनमंत महादेव सोहनी	२९८-३००
87.	गणितशास्त्र	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	सबा समीर शिरगुप्पी	३०१-३०३
88.	अर्थशास्त्र	Mahatma Gandhi's Concept of Rural Society : Its Flow	Prof. Uday Kumar Inamdar	304-306
89.	Sociology	The Political Thoughts of Mahatma Gandhi	Mr. Vishwanath Tukarm Taral Dr. M. G. Dhuture	307-311
90.	शिक्षणशास्त्र	महात्मा गांधी : शारीरिक स्वास्थ व मानसिक स्वास्थ	श्रीमती ज्योती तानाजी गावडे	३१२-३१३
91.	ग्रंथालयशास्त्र	महात्मा गांधींचे शिक्षण विषयक विचार	श्रीमती उर्मिला राजेंद्र कदम	३१४-३१६
92.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी आणि सामाजिक न्याय	सुशांत माळवी	३१७-३१८

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)
NAVJYOT /Vol. XII / Issue I ISSN 2277-8063

महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसेसंबंधी विचार

प्रा.डॉ.पी.आर.फराकटे, इतिहास विभागप्रमुख,सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड,
ता.कागल, जि.कोल्हापूर.

१) प्रस्तावना:

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे पुर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे आहे. त्यांचा जन्म २ ऑक्टो १९६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. तर इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षण घेऊन ते बॅरिस्टर झाले. भारतात येऊन वकीली व्यवसाय चालु केला पण यश आले नाही. १८९३ ला मुस्लिम फर्मच्या वतीने खटला चालवण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथे, भारतीय नागरिकांवर चाललेल्या अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी सत्याग्रह ही चळवळ प्रथम सुरू करून त्याचे नेतृत्व केले. २० वर्षे दक्षिण अफ्रिकेमध्ये राहुन अहिंसात्मक मार्गाने अफ्रिकन सरकारला प्रतिकार करून हिंदी लोकांना न्याय मिळवून दिला..

अहिंसा म्हणजे अपार प्रेम व ते व्यक्त होण्याचे साधन, म्हणजे जनसेवा. जनसेवेचे परिस्थितीप्राप्त स्वरूप म्हणजे राजकारण. आखिल मानव जातीसी ऐक्यसाधल्याशिवाय मी अध्यात्मिक जीवन जगू शकत नाही. असे दिसून आल्यामुळेच मला राजकारणात भाग घ्यावा लागला असे गांधीचे मत होते. कोणत्याही देशाची पिळवणूक किंवा अवनती करून भारताला स्वातंत्र्य नको. जर भारतालास्वातंत्र्य दिल्यामुळे इंग्लंड देश नामशेष होणार असेल तर मला भारताचे स्वातंत्र्य नको. भारताला स्वातंत्र्य अशा कारणासाठी दयावे आहे की या देशापासुन इतर देशांना काही शिकता यावे. माऊंट बॅटन योजनेनुसार हिंदुस्थानचे भारत व पाकिस्तान असे दोन देश निर्माण झाले. गांधीजींच्या इच्छेविरूध्द भारत दुभंगला फाळणीनंतर दोन्ही देशात दंगली निर्माण झाल्यामुळे गांधी अस्वस्थ झाले ते दंगलीत सापडलेल्यांची सेवा करण्यात मग्न होते. अशावेळी नथुराम गोडसे नामक एका हिंदुत्ववादयाने ३० जानेवारी १९४८ रोजी गोळया झाडुन एका महामानवाची (गांधीजींची) हत्या केली.

२) गांधीजींच्यावर पडलेला प्रभाव:

गांधीजी एक आदर्शवादी,अध्यात्मवादी असे महान पुरूष होते. त्यांच्यावर लहानपणापासून अनेक राजकीय विचारवंतांचा, धार्मिक ग्रंथांचा प्रभाव पडलेला होता. जॉन रस्किन, थोरो, टॉलस्टॉय अशा विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव गांधीजींच्यावर पडलेला होता तसेच हिंदुस्थानातील - भगवतगीता, रामायण, महाभारत, बायबल, बौध्द धर्मातील ग्रंथ यांचा प्रभाव गांधीजींच्यावर पडलेला होता.

१) गांधीजींच्यावर 'गीता' या हिंदुधर्मातील ग्रंथाचा सर्वात जास्त परिणाम झाला. गांधीजींनी गीतेला आपले मार्गदर्शक मानले होते

२) धर्म आणि ईश्वर हे विचार त्यांना रामायण, महाभारत व बौध्द वाङ्मयामध्ये सापडले.

३)अहिंसेची शिकवण त्यांना बायबल ग्रंथाच्या वाचनाने मिळाली. येशु ख्रिस्ताने सांगितलेली वचने गांधींनी पुर्णपणे आत्मसात केली. त्यांच्या धार्मिक विचारांवर ख्रिश्चन धर्मातील 'नॉन कन्फॉर्मिस्ट' संप्रदायांचा प्रभाव अधिक दिसून येतो.

४) जॉन रस्कीन यांच्या 'Unto this last'या पुस्तकाचा प्रभाव गांधीजींच्या विचारावर झाला. गांधीजींनी सर्वोदयाची कल्पना जॉन रस्कीन यांच्या पुस्तकातून घेतली.

५) थोरो यांच्या Duty of civil Disobedienceच्या निबंधाच्या प्रभावामुळेच दक्षिण अफ्रिकेतील लढा यशस्वी झाला.

६) टॉलस्टॉय यांच्या the kingdom of god is within youआणिwhat to doग्रंथामध्येच त्यांना सत्य, अहिंसा, सविनय, कायदेभंग ह गोष्टी शिकता आल्या.

गांधीजींचे जे जीवनकार्य पुढे घडले त्या जीवनाची वैचारिक बैठक वरील ग्रंथाच्या आधारे तयार झाली. तसेच देशातील दारिद्रय, पारतंत्र्य यांचा परिणामही त्यांच्यावर झाला. त्यामुळेच त्यांचे विचार कृतीत उतरले. गांधींनी आपले नैतिक, अध्यात्मिक आणि राजकिय विचार हरिजन आणि यंग इंडिया या वृत्तपत्रातून प्रसिध्द केले.

३) गांधीजींच्या भारतातील अनेक चळवळींचा आढावा:

महात्मागांधी दक्षिण अफ्रिकेतुन २० वर्षानंतर १९१४ साली भारतात परत आले. भारतात त्यांनी जनजागृतीचे कार्य सुरू केले. याच वेळी बिहारच्या शेतकऱ्यांवर होणारा जुलूम त्यांनी दुर केला. १) दक्षिण अफ्रिकेतुन भारतात परत आल्यानंतर १९१९ साली खिलाफत चळवळीला पाठींबा

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT /Vol. XII / Issue – I ISSN 2277-8063

दिल्या. १९२१ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्स च्या भारतभेटीच्या वेळी प्रकरणी सरकार विरुद्ध अहिंसात्मक पद्धतीने आंदोलन करून भारतीय जनतेत स्वाभिमान निर्माण केले.

२) दुसरी चळवळ १९२८ साली असहकाराच्या स्वरूपात सुरू केली सायमन कमिशन विरुद्ध निदर्शने घडवून आपली आणि संपूर्ण स्वराज्याची मागणी केली.

३) १९३० साली संपूर्ण देशभर सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. याच वेळी गांधी – आयर्विन करार झाला आणि गांधीजी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठी इंग्लंडला गेले. १९३२ ला जातीय निवाडा झाला त्याविरूद्ध गांधींनी उपोषणाचा मार्ग स्विकारला. हिंदु आणि मुसलमानातील दंगल थांबविण्यासाठी २१ दिवसांचे उपोषण केले.

४) १९४२ ला गांधींनी चलेजाव चळवळ सुरू केली. गांधींना अटक झाली तेव्हा संपूर्ण भारतभर राष्ट्रीय जागृती झाली त्यामुळे गांधीजींचा आदेश ते तुरूंगात असतानादेखील जनता मानत होती. या आंदोलनामुळे ब्रिटिश सत्ता खिळखिळी झाली. जनतेमध्येअसंतोष वाढीला लागला. कॅबिनेट योजना स्विकारण्यात आली आणि कॉंग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले आणि लॉर्ड माऊंटबॅटन योजनेनुसार हिंदुस्थानचे भारत व पाकिस्तान असे दोन देश निर्माण झाले.

४)गांधींचे सत्य व अहिंसावादी विचार:

गांधीजींना सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रह हे शब्द प्राचीन ग्रंथामध्ये सापडले. प्राचीनकाळी हे विचार केवळ कल्पना म्हणून स्विकारले होते पण गांधींनी हे विचार प्रत्यक्ष आचरणात आणून राजकारणामध्ये त्यांचा वापर केला. हे विचार त्यांनी वास्तवामध्ये आणले. केवळ त्यांनी आचरणात आणले नाहीत तर संपूर्ण जगाला त्यांचे महत्व पटवून दिले.

'अन्यायाला प्रतिकार करू नका' या येशु खिस्ताच्या तत्वाच्या पलीकडे जाऊन 'अन्यायालाप्रतिकार अहिंसेने अवश्य करा'. असा त्यांनी आदेश दिला होता. व्यक्तिची आंतरिक सुधारणा झाली की समाजाची सुधारणा आपोआप होते. साधी राहणी, ब्रह्मचर्य व श्रमप्रतिष्ठा या गुणानी व्यक्तिचा विकास होतो. गांधीजींच्या सर्व चळवळी या विवेकावर, संयमावर आणि निग्रहावर आधारलेल्या होत्या. गांधींनी अध्यात्मवादी असल्याने इश्वराची ओळख जनसेवेने होईल म्हणून त्यांनी राजकारणाच्या आधारे सेवाधर्माचा स्विकार केला. त्यांची राजकीय तत्वे व कृती सत्य, अहिंसा, प्रेम यावर आधारित होती. त्यांनी आत्मबलाचे एक नवे तत्व शोधून काढले ते म्हणजे

मानवी संघर्ष मिटवण्यासाठी जेथे शस्त्रबल व बुध्दीबल अपूरे पडते तेथे गांधींनी आत्मबल उभे केले. त्यांनी ब्रिटिशांना, भारतीयांना स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट बुध्दीवादाने पटवून दिली होती.

त्यामुळे प्रामाणे व हिंसेला अहिंसेने उत्तर देण्याचा सत्याग्रही मार्ग गांधींनी भारताला आणि त्याचबरोबर संपूर्ण जगाला दाखवून दिला होता. अहिंसेच्या धोरणामुळे लाखो लोकगांधीजींच्या चळवळीतसहभागी झाले होते असहकार, सविनय कायदेभंग यांच्या स्विकारामुळे ब्रिटीश सरकारचे शस्त्रबळ अपूरे पडले होते. आणि गांधीजींचे आत्मिक बल श्रेष्ठ ठरले होते. त्यांचे असे मत होते ~~की न्याय, स्वातंत्र्य~~, समता ~~ही लोकशाहीची तत्वे अहिंसेवरच उभी आहेत~~.प्रतिपक्षाचे डोके उडवण्यापेक्षा त्यांच्या डोक्यातील वाईट विचार बदलणे व त्याला आपल्या मताकडे वळवणे हे लोकशाहीचे मुख्य सूत्र आहे.

गांधींनी आपल्या तत्वज्ञानामध्ये सत्याप्रमाणेच अहिंसा या तत्वाला अतिशय महत्व दिले. सत्य आणि अहिंसा दोन्ही परस्पर पुरक आहेत. अहिंसेच्या मार्गानेच सत्य प्राप्त होते. सत्य हे साधन असून ते प्राप्त करण्यासाठी अहिंसा हे उत्तम साधन आहे. सत्य आणि अहिंसा या आत्म्याच्या दोन शक्ती आहेत म्हणून ते अहिंसेला आत्मिक शक्ती मानतात. अहिंसेची व्याख्या करताना ते म्हणतात ''पृथ्वीच्या पाठीवरील वस्तुमात्राला व प्राणीमात्राला विचाराने, शब्दाने वा कृत्याने संभवणारी दुखापत टाळणे म्हणजे अहिंसा होय''.

एखादयाला इजा करणे, ठार मारणे ही जशी हिंसा आहे तशी कोणाविषयी मनात दुष्टता बाळगणे ही देखील हिंसाच आहे. प्रत्येकाने आपल्या मनात हिंसेला थारा देऊ नये. ''गांधीजींनी वीर पुरूषांची अहिंसा, दुर्बलांची अहिंसा व भित्र्यालोकांची अहिंसा असे तीन प्रकार सांगितले आहेत''. त्यापैकी वीरपुरूषांची अहिंसा श्रेष्ठ मानून तिचा स्विकार केला होता. गांधीजींच्या मते सत्य व अहिंसा या गोष्टी केवळ वैयक्तिक आचरणाच्या बाबी म्हणून आपल्याला प्रस्थापित करावयाच्या नसून गटांनी, समाजांनी व राष्ट्रांनीही त्यांचे आचरण करावे असे गांधीजींचे मत होते.

महात्मा गांधींनी राष्ट्रापुढे एक उच्च व उदात्त आदर्श ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता, अर्थात पर्यायाने संपूर्ण जगापुढे अहिंसेचा आदर्श ठेवला. तपश्चर्या व साधेपणा या मार्गांनी त्यांनी अहिंसेचे महत्व जगाला पटवून दिले होते.

महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रवादी विचाराचे होते. त्यांचे असे मत होते की, राष्ट्राराष्ट्रामध्ये सलोख्याचे, प्रेमाचे संबंध वाढीला लागतील संघर्ष, युद्ध होणार नाही. प्रत्येक राष्ट्राने अहिंसात्मक मार्गाने दुसऱ्या राष्ट्राशी संबंध प्रस्थापित केले तर शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होईल. देशाची आर्थिक, सामाजिक जीवन सुरळीत चालवून अहिंसा व सत्याग्रह याद्वारे सामाजिक संबंध सुधारले जातील. राष्ट्राने आपल्या नागरिकांचे व संपत्तीचे संरक्षण करण्यासाठी अहिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केला तर अशा राष्ट्रावर आक्रमण होणार नाही. जर परकीय आक्रमण झालेच तर अहिंसात्मक मार्गाने प्रतिकार केला पाहिजे. शस्त्रत्याग करून स्वतःला आक्रमकांच्या हाती स्वाधीन करावे म्हणजे आपोआपच आक्रमक राष्ट्राला अशा अहिंसात्मक प्रतिकारापुढे आक्रमण थांबवावे लागेल. असा आंतरराष्ट्रीय वाद देखील महात्मा गांधींनी अहिंसात्मक तत्वाने मांडला.

५) गांधींची अहिंसावादी सत्याग्रहाची साधने:

गांधीनी अन्यायाला प्रतिकार करण्यासाठी १) असहकार, २) सविनय कायदेभंग, ३) उपोषण, ४) हरताळ, ५) बहिष्कार, ६)धरणे आंदोलन या मार्गांचा अवलंब करावा असे सांगितले व स्वतः या साधनांचा अवलंब करून ब्रिटीशांना हतबल केले.

हिंसा न करता कोणत्याही प्रकारची लढाई जिंकता येते 'अत्याचार करणाऱ्यापुढे मान वाकवणार नाही पण त्यांची मानही छाटणार नाही' असा निर्धार या आंदोलनामध्ये असला पाहिजे.

६) गांधींच्या अहिंसेचा पाश्चात्त देशात प्रभाव:

जागतिक महासत्ता असलेल्या अमेरीकेमध्ये निग्रो नेता मार्टिन ल्युथर किंग या व्यक्तीने अमेरिकन सरकार विरूध्द गांधींच्या अहिंसावादी धोरणाचा अवलंब करून निग्रो नागरिकांना सर्व प्रकारचे अधिकार मिळवून दिले व तसेच निग्रोंना दिल्याजाणाऱ्या अन्यायकारक वागणूकीतुन मुक्तता मिळवून दिली.

दक्षिण अफ्रिकेचे अध्यक्ष नेल्सन मंडेला यांनी देखील गांधीजींच्या अहिंसावादी विचाराचा आदर्श घेऊन अफ्रिकन सरकार विरूध्द दिर्घकाळ लढा दिला. अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा यांनी २०११ मध्ये भारताला भेट दिली तेव्हा प्रथम त्यांनी गांधींच्या समाधी स्थळाला भेट दिली. अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा यांच्या शिक्षणातील पाठ्यामध्ये महात्मा गांधींचा फोटो असणे म्हणजे गांधींच्या विचारांचा विजयच आहे.

७) गांधीचा सत्य — अहिंसेचा देशात आजही प्रभाव:

गांधीनी आपल्या सत्य - अहिंसा या शस्त्राने आपला देश ब्रिटीश साम्राज्यशाहीतून मुक्त केला. स्वातंत्र्यानंतर अस्त्रांचा वापर होईल असे वाटत नव्हते. पण प्रशासनातील भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार, अन्याय याची चौकशी करण्यासाठी लोकपाल या अधिकाऱ्याची नेमणूक करावी या मागणीसाठी समाजसेवक आण्णा हजारे यांनी १६ ऑगस्ट २०११ मध्ये गांधींच्या सत्याग्रहाचे साधन उपोषण या मार्गाने आंदोलन सुरू केले आणि देशातील लाखो तरूण, वृध्द यांनी अहिंसात्मक पध्दतीने बंद, मोर्चे काढून पाठींबा दिला. त्यामुळे सरकारला जनलोकपाल विधेयक पास करावे लागले. आजही देशात गांधींच्या विचारानेच अनेक आंदोलने सुरू आहेत.

निष्कर्ष: सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह ही तत्वे सामान्य माणसापासून ते विविध गट, संस्था, संघटणा, राज्य, राष्ट्र अशा विविध पातळयांवर वापरून अन्यायाला प्रतिकार करू शकतात. अतिसंहारक शस्त्रापेक्षाही अधिक शक्ती या साधनांच्यामध्ये आहे. अखिल मानवजातीमध्ये शांतता, सुव्यवस्था व न्याय प्रस्थापित करावयाचा असेल तर गांधींच्या सत्य -- अहिंसा या विचारांचा संपूर्ण जगाने स्विकार करणे आवश्यक आहे.

९) संदर्भ:

१) Mahatma Gandhi— माझे सत्याचे प्रयोग
२) Dr..R.Ghosh— महात्मा गांधी
३) प्रा.बी.बी.पाटील व —भारतीय राजकिय विचार प्रा.सौ.उर्मिला चव्हाण
४) संपादक, प्रभाकर करंदीकर— 'लोकराज्य' — १ ऑक्टो १९९४दिवाकर ग्रंथ
५) धनंजय कीर — महात्मा गांधी
६) संपादक, अजित बर्गे - 'लोकराज्य' महात्मा गांधी १२५ वी जयंती दिवाकर ग्रंथ

ISSN 2277-8063 (Print)
Special Issue – May 2023
Impact Factor – 8.041

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL
IIJIF iiJS Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

22.	History	Patriotic Songs – An Inspiration for Indian Freedom Movement	Dr. Mrs. Madhura Rajesh Karande	80-83
23.	समाजशास्त्र	स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक	84-87
24.	इतिहास	कामगार चळवळीतील अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान	डॉ . निकम राजश्री दिलीप	88-90
25.	राज्यशास्त्र	लोकमान्य टिळक यांचे स्वातंत्र्याविषयक विचार	डॉ. वंदना अरूण सातपुते	91-94
26.	समाजकार्य	स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव व भटके विमुक्त	डॉ. विजय जयसिंग माने	95-99
27.	राज्यशास्त्र	स्वातंत्र्य चळवळ आणि स्वातंत्र्यसैनिक वसंतदादा पाटील	डॉ. सौ. श्रध्दा विनोद कोठावळे	100-103
28.	इतिहास	चिंचणे (ता. चंदगड) : गांधी विचार आणि स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रभाव आणि परिणाम	डॉ. सौ. वैशाली अभिजीत सारंग	104-107
29.	इतिहास	दलित पँथर : दलित अस्मितेची चळवळ	डॉ. सरवदे संघमित्रा विठ्ठलराव	108-113
30.	Economics	A Study on Movement of Working Class People in India	Dr. Santosh Barale	114-116
31.	राज्यशास्त्र	आद्यक्रांतीवीर उमाजी नाईकांचा राजकीय स्वातंत्र्यलढा	प्रा. श्रीमती संध्या जयसिंग माने	117-120
32.	इतिहास	सविनय कायदेभंग चळवळ आणि महाराष्ट्रातील जंगल सत्याग्रह : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. संदिप भैरू जाधव	121-125
33.	मराठी	शांताबाई दाणी यांचे चळवळीतील योगदान	प्रो. डॉ. सिंधू जयवंत आवळे	126-128
34.	इतिहास	हुपरी- रेंदाळ परिसरातील स्वातंत्र्य आंदोलन	प्रा. डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	129-131
35.	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर चळवळीमधील आण्णासाहेब लठ्ठे यांचे योगदान	श्री. तेजस दिलीप कुदळे	132-134
36.	राज्यशास्त्र	जयप्रकाश नारायण यांच्या लोकशाही विचारांची समकालीन प्रस्तुतता व मर्यादा	प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ	135-143
37.	इतिहास	यशोदर्शन फाउंडेशनचे अवयवदान चळवळीमधील कार्य व महत्व	प्रा. प्रशांत कुचेकर	144-146
38.	इतिहास	वसंतराव माने यांचे गोवामुक्ती लढ्यातील योगदान	धैर्यशील मारुती जाधव , डॉ. प्रमोदकुमार अंकुश ओलेकर	147-149
39.	इतिहास	सोलापूरातील भटक्या-विमुक्त जमातीच्या सामाजिक चळवळीचा अभ्यास	प्रियांका मधुकर गायकवाड	150-153
40.	राज्यशास्त्र	स्त्रीवादी चळवळ	सौ. प्रियांका विलास झोळे - पाटील	154-156
41.	इतिहास	स्वातंत्र्यसैनिक सखाराम दादा पाटील: जीवन व कार्य	प्रियांका राजाराम पाटील	157-160
42.	इतिहास	गांधीजींचे अहिंसेविषयक विचार : एक अभ्यास	मनोहर सुभाष निकम	161-164
43.	इतिहास	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे जातनिर्मूलनविषयक विचार व कार्य	डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार	165-169
44.	History	JRD Tata a Visionary Nation Builder	Waghmare Kabirdas Sudam	170-174

यशोदर्शन फाउंडेशनचे अवयवदान चळवळीमधील कार्य व महत्व

प्रा. प्रशांत कुचेकर, संशोधक विद्यार्थी, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर,

प्रस्तावना:

१७ वे शतक जागतिक इतिहासातील अतिशय महत्वपूर्ण शतक म्हणून ओळखले जाते, या काळामध्ये सुरू झालेल्या प्रबोधन चळवळीचा प्रसार संपूर्ण युरोप, आशिया, अमेरिका, द. अफ्रिका या खंडामध्ये झाला होता. या प्रबोधन चळवळीचा सर्वांगीन परिणाम हा सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, धार्मिक, औद्योगिक याबरोबर वैद्यकिय क्षेत्रावरही दूरगामी झालेला दिसून येतो. या प्रबोधन चळवळीचा परिणाम सर्वच घटकांवर घडून आला त्यापैकीच एक क्षेत्र म्हणजे वैद्यकीय क्षेत्र होय. या वैद्यकिय क्षेत्राने तंत्रज्ञानाच्या आधारे अतिशय वेगाने प्रगती प्राप्त केली. यामध्ये अवयव प्रत्यारोपण शस्त्रकियेचा सुध्दा वेगाने विकास झाला.

निसर्गातील बुध्दीमान आणि प्रगतीशील सजीव प्राण्यामध्ये मनुष्याला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. निसर्गाने मानवाला दिलेल्या शरिरातील संपूर्ण अवयव अतिशय महत्वपूर्ण आहेत. ते आपले कार्य अतिशय योग्य पध्दतीने करत असतात. जर एखाद्यावेळेस अपघात किंवा दूर्धर आजारपणामूळे अवयव निकामी झाल्यास त्याला चांगले पूर्वरत करणे अतिशय अवघड कार्य आहे. एखादा अवयव निकामी झाल्यास त्याचा परिणाम इतर अवयवावर सुध्दा होत असतो. त्यातून इतर अवयव यावर परिणाम होऊन निकामी होण्यास सुरूवात होते. आज जागतिक स्तरावर अवयव निकामी झालेल्या रुणांची संख्या अतिशय मोठया प्रमाणावर आहे. जसजसे विज्ञान व तंत्रज्ञान प्रगती करत आहे त्यामुळे मानवाला कोणते आजार होत आहे. त्याचा परिणाम कसा अवयवावर होतो हे समजण्या मदत होत आहे. अवयव निकामी झालेल्या रुणावर "अवयव प्रत्यारोपण शस्त्रकिया" हेच एकमेव उपाय सध्या अस्तित्वात आहे. एका व्यक्तिने अवयवदान केल्यास त्याने केलेल्या अवयवदानामूळे ७ व्यक्तिना पुन्हा एकदा नविन जीवन मिळू शकते. अजूनपर्यंत मानवी शरिरातील कोणतेही जैविक किंवा नैसर्गिक अवयव कोणत्याही प्रयोगशाळा किंवा कारखान्यामध्ये तयार होत नाही. यासाठी दुसऱ्या मानवी शरिरातील अवयवाची गरज असते. याची गरज आणि त्यावरिल उपाय यामधून मानवी अवयवदानाची संकल्पना निर्माण झाली, वाढते रूग्ण व अत्यल्प कमी प्रमाणात उपलब्ध अवयव पुरवठा यातून अवयवदान चळवळीची आवश्यकतेतून सुरूवात झाली.

अवयवदान म्हणजे काय?

एस. एल. रहेजा रूग्णालयाच्या अतिदक्षता विभागाचे प्रमुख डॉ. संजीव श्रीवरन्त अवयवदानाची व्याख्या सोप्या शब्दात सांगतात की, "जेव्हा एखादा व्यक्ति किंवा त्याचा जवळचा नातेवाईक (मेंदू मृत झालेल्या व्यक्तिचा) अवयवदान करून गरजू व्यक्तिला, ज्याला जगण्यासाठी अवयवांची गरज असते, मदत करतात, याला अवयवदान म्हणतात."

यशोदर्शन फाउंडेशनची स्थापना:

कोल्हापूरातील योगेश अग्रवाल यांचा जन्म दिनांक ०१ नोव्हेबर १९६८ रोजी जिल्हा अलिगढ उत्तर प्रदेश येथे झाला होता. त्यांच्या वडिलांचा ज्वेलर्सचा व्यवसाय होता. योगेश अग्रवाल हे बी.ए. चे शिक्षण घेत असताना काही कारणास्तव त्यांना आपले अर्धवट शिक्षण सोडावे लागले. आज ते कोल्हापूरात हॉटेलचा व्यवसाय करत होते. २०११ मध्ये शोदर्शन फाउंडेशनची स्थापन केल्या पासून त्यानी आपले पूर्णपणे लक्ष्य अवयवदानाचा प्रचार व प्रसारामध्ये दिले आहे. यामागचे कारण विचारले असता ते सांगतात कि, "या कार्यातून माणूस जिवंत वाचविता येतो, हे कार्य अतिशय पुण्याईचे आहे. या यशोदर्शन फाउंडेशनची स्थापना करण्यामध्ये त्याना प्रशांत भूक्ता, आसिफ चव्हाण, नंदा कांबळे, अनुराग अग्रवाल यानी महत्वपूर्ण हातभार लावला होता.

यशोदर्शन फाउंडेशनचे अवयवदान चळवळीमध्ये केलेले कार्य:

1.विविध महाविद्यालयातून व असो. मध्ये अवयवदान यावर व्याख्यान-

कोल्हापूरामध्ये अवयवदान किती महत्वाचे आहे याचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी योगेश अग्रवाल यांनी ॲस्टर आधार येथे पहिल्यांदा व्याख्यान दिले होते. त्यानंतर त्यानी डी. वाय. पाटील इंजिनीअरींग कॉलेज, २०२० मध्ये उदयमनगर येथे कोल्हापूरातील पानीपट्टी असोसिएशनने आयोजित केलेल्या, शिवाजी पेठ मध्ये, कसबा सांगाव येथे तसेच छत्रपती प्रमिलाराजे महाविद्यालयात २०१६ मध्ये अवयवदान यावरती व्याख्यान दिले आहे.

3. अवयवदान आणि देहदान करण्यासाठी इच्छुक असणा-याना मार्गदर्शक मिळाले-

समाजामध्ये अवयवदानाची किती गरज आहे याची माहीती समजल्याने काही नागरिकाना अवयवदान करण्याची इच्छा निर्माण झाली होती. सरकारी संस्थामध्ये असणा-या कमी कमी स्वयंसेवक हे सर्व लोकाना मार्गदर्शन करणे अतिशय अव उरते तेव्हा हे कार्य अतिशय चांगल्या प्रकारे फाउंडेशन मार्फत राबविले जाते. त्याना अवयवदान व देहदानाचा फॉर्म कसा भरावा तो कोठे मिळतो, याची सविस्तर माहीती ही यशोदर्शन फाउंडेशन मार्फत केला जात होता. आजपर्यंत या फाउंडेशन मार्फत साधारणत १००० च्या आसपास फॉर्मचं वाटप करण्यात आले होते.

4. पथनाटयामुळे लोकाना अवयवदानाचे महत्व समजले-

ॲस्टर आधार कोलेटिअर्स व यशोदर्शन फाउंडेशन मार्फत पथनाटयाचे आयोजन करण्यात आले होते. या पथनाटय साधारण ७०० लोकानी पाहीले. यामूळे अवयवदान विषयक असणारे गैरसमज दूर करण्यामध्ये या पथनाटयाला यश आले होते. या पथनाटयामूळे अवयवदानाचा प्रचार व प्रसार होण्यास मदत झाली होती.

5. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना अवयवदानाचे महत्व कळाले-

विद्यार्थी हा आपल्या देशाचे भविष्य आहे. या विद्यार्थ्यांना पर्यावरण चळवळ जितके महत्वाचे आहे. त्याप्रमाणे अवयवदान चळवळ ही किती महत्वाची आहे हे समजण्यासा मदत झाली होती. अग्रवाल यांच्या विविध व्याख्यानामूळे शरिरातील अवयव निकामी झाल्याने कोणकोणत्या समस्याना तोंड दयावे लागते, त्याचबरोबर एका व्यक्तिचा अवयवदानामूळे आपण ७ ते ८ व्यक्तिचे जीव वाचवू शकतो हे समजले. याचे महत्त्वपूर्ण माहीती विद्यार्थ्यांना समजण्यास व महत्व कळण्यास मदत झाली होती.

6. "शिखरावरी" या मासिकामधून अवयवदानाच्या बातम्या समजण्यास मदत व प्रेरणादायक ठरल्या-

महाराष्ट्रातील विविध हॉस्पीटलमधून अवयव प्रत्यारोपन शस्त्रक्रिया झालेल्या व्यक्तिची व अवयवदाताची माहीती ही शिखरावरी या मासिकामधून देण्यात येते. यामूळे लोकांच्यामध्ये असणा-या पारंपारीक रूढीवादी अंधश्रध्देचा पगडा दूर करण्यास अतिशय मदत झाली.

7. पदयात्रेच्या माध्यमातून विविध गावामध्ये अवयवदानाचा प्रसार झाला-

नाशिक ते बेळगाव पदयात्रेमूळे विविध ठिकाणी पदयात्री थांबत असल्याने त्याना तेथील विविध नागरिक, सामाजिक संस्था, स्वयंसेवक यांच्याशी चर्चा करण्यात आल्यावर त्यांचा असणाया अडचणी समजण्यास मदत झाली. त्या दूर करण्यासाठी यशोदर्शन फाउडेशन ने पुढाकार घेतला होता.

सारांश:

२१ व्या शतकामध्ये पर्यावरण चळवळीच्या ऐवढेच महत्वपूर्ण स्थान अवयवदान चळवळीला आहे. या चळवळीमूळे विविध अवयव निकामी झालेल्या लाखो व्यक्तिचे जीवन वाचविणे सहज शक्य आहे. परंतु या समाजामध्ये असणा-या विविध समज गैरसमज, अंधश्रध्दा, परंपरा इ. मूळे या चळवळीला वेग येत नव्हता. कोल्हापूर शहराची ओळख ही पुरोगामी शहर म्हणून ओळखले जाते. योगेश अग्रवाल यांच्या यशोदर्शन फाउंडेशनला जरी मोठे यश प्राप्त होत नसले तरीसुध्दा त्यांचे केलेले कार्य अतिशय मोठे आहे. पुढील काळामध्ये अवयवदान, देहदान चळवळीला व यशोदर्शन फाउंडेशनला महत्वपूर्ण स्थान मिळणार आहे.

संदर्भ:

1. योगेश अग्रवाल यांची मुलाखत
2. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ मार्च २०१९, पृ. ०१
3. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ मार्च २०१९, पृ. ०१
4. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ मे २०१९, पृ. ०१
5. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ऑक्टोंबर २०१९, पृ. ०१
6. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ नोव्हेंबर २०१९, पृ. ०१
7. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ डिसेंबर २०१९, पृ. ०१
8. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ जानेवारी २०२०, पृ. ०२
9. मासिक शिखरावरी, दिनांक ०१ मार्च २०२०, पृ. ०३
10 http://yputuobe/jzagrashalk

32.1

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 7, July-2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

Cryptography: Symmetric Vs Asymmetric Encryption

Mr. Vinayak. S. Mane

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

****

ABSTRACT

Cryptography is the study of utilizing science to encode and unscramble information. Cryptography empowers you to store touchy data or communicate it across unreliable networks (like the Internet) with the goal that it can't be perused by anybody aside from the planned beneficiary. While cryptography is the study of getting information, cryptanalysis is the study of analyzing and breaking secure correspondence. Traditional cryptanalysis includes an interesting mix of logical thinking, utilization of numerical instruments, design finding, persistence, assurance, and karma. Cryptanalysts are additionally called aggressors. Cryptology embraces both cryptography and cryptanalysis.A cryptographic calculation, or code, is a numerical capacity utilized in the encryption and unscrambling process. A cryptographic calculation works in blend with a key — a word, number, or expression — to scramble the plaintext. The equivalent plaintext scrambles to various cipher text with various keys. The security of encoded information is altogether subject to two things: the strength of the cryptographic calculation and the mystery of the key.On account of symmetric encryption, a similar key is utilized for both scrambling and decoding messages. Since the whole instrument is reliant upon keeping quiet — implying that it should be imparted to the beneficiary in a protected manner so no one but they can utilize it to decode the message it doesn't scale well.Asymmetric encryption utilizes a couple of related keys — a public and a private key. The public key, which is open to everybody's, utilized to scramble a plaintext message prior to sending it. To decode and peruse this message, you really want to hold the private key. The general population and the private keys are numerically related, yet the private key can't be gotten from it.

Keywords: Cryptography, Cipher Text, Symmetric, Asymmetric, Encryption, Decryption.

INTRODUCTION

Cryptography is the science of using mathematics to encrypt and decrypt data. Cryptography enables you to store sensitive information or transmit it across insecure networks (like the Internet) so that it cannot be read by anyone except the intended recipient. While cryptography is the science of securing data, cryptanalysis is the science of analyzing and breaking secure communication. Classical cryptanalysis involves an interesting combination of analytical reasoning, application of mathematical tools, pattern finding, patience, determination, and luck. Cryptanalysts are also called attackers. Cryptology embraces both cryptography and cryptanalysis.Information that can be perused and perceived with practically no unique measures is called plaintext or then again clear text. The technique for camouflaging plaintext so as to conceal its substance is called encryption. Encoding plaintext brings about garbled rubbish called ciphertext. You use encryption to ensure that data is stowed away from anybody for whom it isn't expected, even the individuals who can see the encoded information. The cycle of returning cipher text to its unique plaintext is called unscrambling.The following figure shows this process.

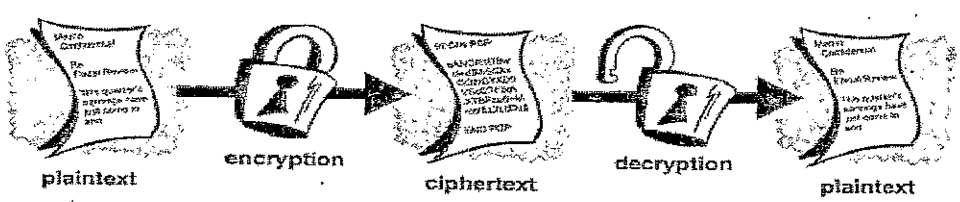

Fig: 1. a simple block diagram to understand Cryptography

Plain Text: Emit message or data which is coherent and will be encoded. Figure Text or Encrypted Text Information get subsequent to encoding the data with the assistance of a key is known as Plain text.

Key: A word or worth is utilized for encryption of plaintext and unscrambling of figure text.

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 7, July-2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

Encryption: It is the strategy of changing over the information into scrambled structure for example in non-understandable design with the assistance of key is called encryption

Decryption: it is the strategy of changing over the scrambled information in plain text for example in reasonable arrangement with the assistance of key is called unscrambling.

"There are two kinds of cryptography in this world: cryptography that will stop your kid sister from reading your files, and cryptography that will stop major governments from reading your files. This book is about the latter." —*Bruce Schneider, Applied Cryptography: Protocols, Algorithms, and Source Code in C*

Cryptography can areas of strength for be frail, as made sense of above. Cryptographic strength is estimated in the time and assets it would expect to recuperate the plaintext. The consequence of solid cryptography is cipher text that is extremely challenging to interpret without ownership of the fitting deciphering apparatus. How troublesome? Considering all of the present computing power and accessible time — even a billion PCs doing a billion checks a second — translating the aftereffect of solid cryptography before the end is beyond the realm of possibilities of the universe. One would think, then, at that point, areas of strength for that would hold up fairly well against indeed, even a very resolved cryptanalyst. Who's truly to say? Nobody has demonstrated that the most grounded encryption realistic today will hold up under tomorrow's computing power. Nonetheless, the solid cryptography utilized by PGP is the best available today. Carefulness and traditionalism will safeguard you better, notwithstanding, than claims of invulnerability.In ordinary cryptography, likewise called secret-key or symmetric-key encryption, one

key is utilized both for encryption and decoding. The Data Encryption Standard (DES) is an illustration of an ordinary cryptosystem that is generally utilized by the U.S. government. The accompanying figure is a delineation of the ordinary encryption.

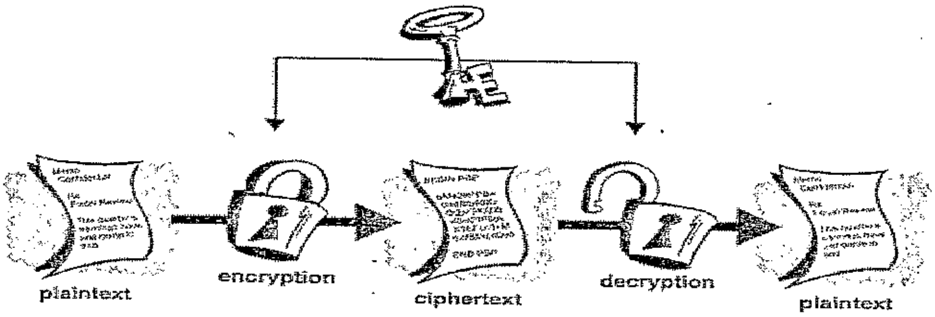

Fig: 2. ordinary Cryptography

Caesar's cipher: A very straightforward illustration of ordinary cryptography is a replacement figure. Are placement figure substitute's one snippet of data for another? This is generally frequently finished by balancing letters of the letters in order. Two models are Captain Midnight's Secret Decoder Ring, which you might have claimed when you were a youngster, andJulius Caesar's code. In the two cases, the calculation is to balance the letter set and the key is the quantity of characters to balance it.

For example, if we encode the word "SECRET" using Caesar's key value of 3, we offset the alphabet so that the 3rd letter down (D) begins the alphabet.

So starting with ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

And sliding everything up by 3,

You get DEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZABC

Where D=A, E=B, F=C, and so on.

Using this scheme, the plaintext, "SECRET" encrypts as "VHFUHW." To allow someone else to read the cipher text, you tell them that the key is 3.

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

Objective of cryptography

.1. Verification: This instrument works with to lay out evidence of characters. This technique guarantees the beginning of the message is appropriately known.

2. Access Control: This standard states that who have the command over the access of information.

3. Accessibility: The standard of accessibility expresses that assets should to be out there to endorse clients.

4. Classification: This Principle states that main source and beneficiary would be able process the substance of message or data.

5. Trustworthiness: This component guarantees theinformation or data compasses to beneficiary will continue as before.

6. Nonrepudiation: This instrument alludes to the capacity to guarantee that client can't keep the sending from getting information or on the other hand message that they start.

What is Asymmetric Encryption: In symmetric encryption there is only one key which is otherwise called private key which is utilized to encode and unscramble text. In these days period this individual or symmetric key can be a progression of numbers letters in order and individual Ex.AsddErTY8944.

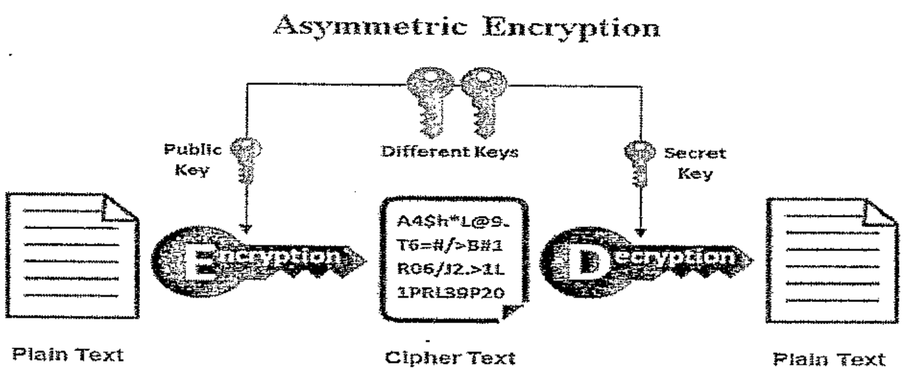

Fig: 3. Asymmetric Encryption

What is Symmetric Encryption:- When using symmetric algorithms, same key is used for encryption and decryption by both the parties. Key cryptographic calculation incorporates a class of calculations for cryptography that utilizes same cryptographic key with the end goal of encryption of plain text and the unscrambling of code text.

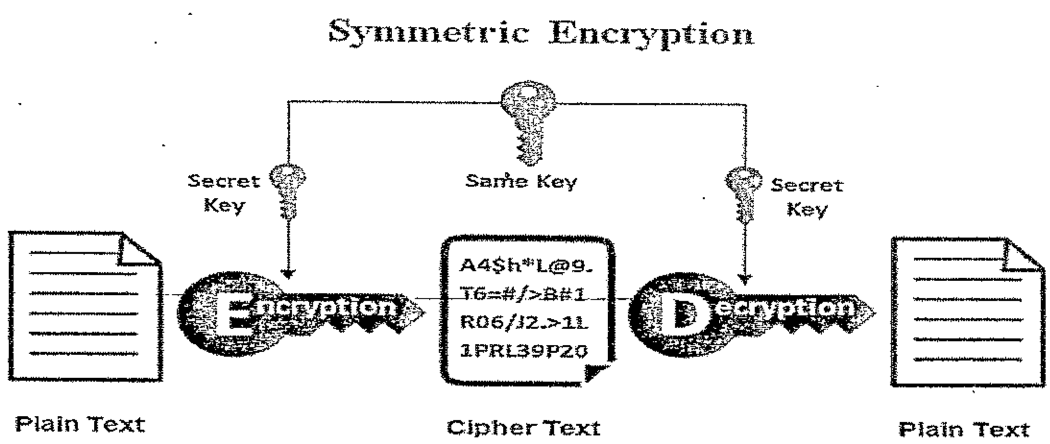

Fig: 4. Asymmetric Encryption

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 7, July-2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur.

As the underpinning of present day security frameworks, cryptography is utilized to get exchanges and interchanges, shield individual recognizable data (PII) and other secret information, verify personality, forestall archive altering, and lay out trust between servers. Cryptography is quite possibly the main apparatuses business use to get the frameworks that hold its most significant resource - information - whether it is very still or moving. Information is crucial data as client PII, representative PII, licensed innovation, strategies, and some other private data. In this manner, cryptography is basic framework in light of the fact that undeniably the security of touchy information depends on cryptographically arrangements.

CONCLUSION

According to a specialized perspective, cryptography is the answer for large numbers of the security challenges that are available in the Internet. The innovation exists to tackle the majority of the issues. Notwithstanding, there are a few issues that have impeded the boundless utilization of cryptography in the Internet. As a matter of some importance, cryptography, as a science, deals with a troublesome issue. A large portion of the calculations can't be demonstrated secure. Thus, there is doubt around a considerable lot of the cryptographic calculations. One more perspective is connected with the licensed innovation related with the calculations. Most calculations are protected, and just a few organizations have authorized them for use.The latest thing in the public eye shows that cryptography is acquiring significance. One day cryptography might be generally utilized all through the Internet: for electronic mail, for sending reports that are sold over the Web, and even maybe for all organization correspondence between switches or switches in the Internet. The utilization and discussion on cryptography vows to be noticeable for the overwhelming majority more years.

REFERENCES

[1] An overview on cryptography by Gary C. Kessler https://www.garykessler.net/library/cry pto.html
[2] http://www.geeksforgeeks.org/ 7. http://cryptofundamentals.com/
[3] https://www.tutorialspoint.com
[4] http://www.ijettcs.org/Volume4Issue1/ IJETTCS-2015-01-01-12.pdf/
[5] http://en.wikipedia.or
[6] crypto.book (unibo.it)
[7] download (psu.edu)
[8] Encryption: Symmetric and Asymmetric - Practical Cryptography for Developers (nakov.com)
[9] What Is Cryptography and Why Is It Important? | Entrust Blog

Principal,
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya
l. Tal. Kagal. Dist. Kolhapur

Principal,
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya.
Murgud. Tal. Kagal. Dist. Kolhapur.

3.2.1

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur. Est. 1990

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 11, Issue 3, March-2023, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

Digital Marketing: The Future of Advertising for Indian Market

Vinayak. S. Mane

vinayakmane003@gmail.com

****

ABSTRACT

In today's world, digital marketing has become an essential component of any business's advertising strategy. With the rise of social media, online search engines, and mobile devices, companies have to adapt their marketing strategies to stay competitive in their respective industries. This research paper explores the concept of digital marketing, its evolution, and its impact on the advertising landscape. The paper also highlights some of the key benefits and challenges of digital marketing and offers practical tips for businesses looking to succeed in this rapidly evolving space.

Keyword: Digital Marketing, SEO, Indian market, Mobile ad promotion, Video Advertising

INTRODUCTION

In the past, advertising was all about print ads, television commercials, and billboards. Today, the world has shifted towards digital channels, and marketing strategies have had to change to keep pace with this shift. Digital marketing is the use of digital channels to promote products or services to potential customers. This includes social media marketing, email marketing, content marketing, search engine optimization (SEO), pay-per-click (PPC) advertising, and many others.

Objective:
The goal of a digital marketing research paper can vary based on the study's focus, but some common goals include:
To investigate how digital marketing influences consumer behavior: It's possible that the goal of the study is to comprehend how digital marketing channels like email marketing, search engine marketing, and social media influence consumer decision-making and purchasing behavior.

To find digital marketing strategies that work: It's possible that the goal of the study is to determine which digital marketing strategies work best for engaging specific target audiences.

To look at how new digital technologies affect things: It's possible that the goal of the study will be to investigate how emerging technologies like block chain, augmented reality, and artificial intelligence will affect the landscape of digital marketing.

India's digital marketing industry has a bright future. Digital marketing has a number of advantages over more traditional forms of advertising that make it a viable and cost-effective strategy for raising brand awareness.

The Evolution of Digital Marketing:
Digital marketing has evolved significantly over the past two decades. The first websites appeared in the early 1990s, and businesses began to experiment with banner ads and email marketing. Search engine optimization became popular in the late 1990s, and the first social media platforms, such as Fraudster and MySpace, emerged in the early 2000s. The introduction of smart phones in the late 2000s led to a significant increase in mobile marketing, and the rise of big data has allowed companies to better understand their customers and create personalized marketing campaigns.

Indian Market for Digital Marketing
Since VSNL began offering internet services in 1995, digital marketing has existed in India. Nonetheless, as of 2000, barely 0.5% of Indians were internet users. Around 2005, the internet boom really took off, and India's digital marketing industry started to develop. In 2008, it experienced rapid growth, and by 2010, numerous new digital marketing businesses had been established, with thousands of specialists hired to work there. In 2013, 15% of Indians used the internet; in the subsequent

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya Est. 1990 Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

six years, this number increased to 525 million by 2019. Throughout the following two years, it is anticipated to surpass 650 million. - (https://webandcrafts.com)

In 2022, the Indian digital marketing industry had a worth of over 4.5 billion USD. The market is projected to continue expanding until 2028 at a CAGR of 32.1%, reaching a value of over USD 24.1 billion. The increasing preference for internet-based media outlets among the world's population is the market's biggest factor.

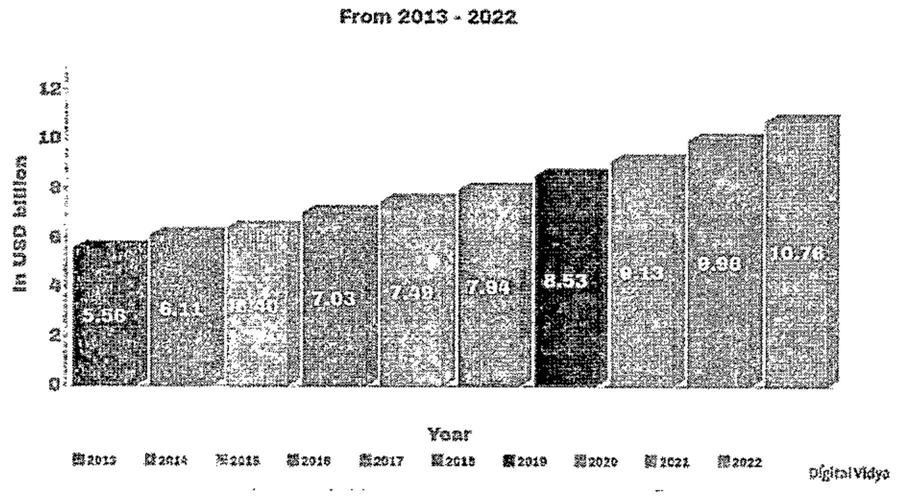

Fig.1.Total Ad Spending in India

More advancement in career job is required due to the competitive expansion, and more professionals are entering the area. The overall investment growth throughout the years from 2012 to 2022 was 1.5 billion dollars. The growth up until this point has been amazing. India's marketing platform According to a 2017 research by the Global Scientific Research Organization, India's Internet sector experienced a golden age between decades. With fantastic growth prospects and sagacious acceptance for digital marketing-related E-commerce, online ads, social networks, searching, internet services, and services. According to a Goldman Sachs analysis, the Indian digital marketing business is overgrowing and is predicted to be worth $160 billion by 2025.

Digital Marketing Skills in High Demand in India

Mobile ad promotion: In such a situation, we have been using Mobile for all our work like Shopping, Ticket Booking, Medicine, Fees Payment etc. That's why it matters a lot for any business too. Because mobiles are available with everyone today; companies want to use it for marketing their products as well. By doing this, Mobile Marketing has taken Online Business to another level. Because this has completely changed the business model. Now business is getting very easy to reach its customers and with this you also get more exposure in market trends, which help you to grow your business.

Video Advertising: In digital marketing what people see really sells. This is the reason why online video marketing is growing so fast these days. Video marketing is the process of using video in marketing to promote a business or service. One of the major reasons why video marketing has gained importance is that it delivers the desired message to the target audience.

Marketing for Search and SEO: SEO means Search Engine Optimization is the process by which we rank our website in search engines. SEO involves a lot of activities that we use to rank our website in Google, thereby increasing website traffic. The full form of SEO is Search Engine Optimization. The method of getting a website to rank high is called SEO.SEO is the process of ranking your website in Google and increasing traffic. Optimizing Content, Building Backlinks, Optimizing Website Structure in SEO are all part of SEO.

Marketing via content: Content marketing is a method of marketing in which we create content online Publishing. Distributing it. Content marketer is also marketing the content created by us to reach our target customers. This is called content marketing.A content marketer is marketing his content online through social media and websites so that the content he creates reaches his target customers and audiences.

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Est. 1990, Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

E-Mail Marketing: One is to promote the company, create branding, send new updates or offer updates of the company to you through e-mail. Another reason is to generate traffic on that website, generate leads, and deliver company updates to you. The company collects your e-mail for these two reasons.

Future of marketing:
Marketing's future is constantly changing as a result of technological advancements, shifting consumer behavior, and shifting social norms. Marketing's future is likely to be shaped by the following trends:

Personalization: Companies will be able to deliver highly personalized marketing messages and experiences as a result of the growing amount of data about individual customers.

Machine Intelligence: Advertising targeting and content creation will continue to be automated by AI technology, which will continue to revolutionize marketing.

Voice query: Optimizing content for voice search will become increasingly important for businesses as smart speakers and voice assistants develop.

Video promotion: Video is already a popular marketing medium, and its significance is only going to grow in the future, especially as social media platforms like Instagram Reels and TikTok expand.

Sustainability: Companies that place an emphasis on sustainability and ethical practices will probably have an advantage in the future due to the fact that consumers are becoming more and more aware of how their purchasing decisions affect the environment.

Virtual Reality: Marketers will have new opportunities to create immersive and engaging experiences for their audiences as augmented reality technology continues to advance.

Overall, the future of marketing will be marked by more personalization, automation, and the use of new technologies to create experiences for customers that are more engaging and interactive.

Digital marketing benefits:
Businesses of all sizes can reap the many benefits of digital marketing. The capacity to target particular audiences is one of the most significant advantages. Digital marketing enables companies to target specific demographics, interests, and behaviors, whereas traditional advertising methods could only reach a large audience. The capacity to measure outcomes in real time is yet another significant advantage. Businesses are able to optimize their digital marketing campaigns for maximum effectiveness due to the fact that campaigns can be tracked and analyze.

Challenges of Digital Marketing in Indian Market:
It is difficult to implement a customer-centric strategy, especially given that customer requirements and expectations are constantly shifting. Sales force found that using a customer-centric marketing strategy is essential to success.

As the popularity of video and audio has increased, the definition of engaging content has changed dramatically in recent years. Even though this is not necessarily a new trend, there is still a growing demand for content that is both compelling and engaging. It is difficult for agencies to come up with fresh concepts for presenting content and communicating in exciting new ways that are relevant to the demographics they are attempting to reach.

Up skilling is extremely significant. Upskilling employees have become a popular business strategy because it increases productivity and broadens employees' knowledge base. Employees may also benefit from having a broader understanding of digital marketing than just a particular subfield.

CONCLUSION

Digital marketing is the future of advertising. As more and more consumers spend time online, businesses need to adapt their marketing strategies to stay competitive. By using digital channels, businesses can target specific audiences; measure results in real-time, and creates personalized campaigns that resonate with their customers. While there are challenges to digital marketing, the benefits far outweigh the costs. Companies that embrace digital marketing will be well-positioned to succeed in the years ahead.

Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya
Est. 1990
Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

REFERENCES

[1] https://mrkt360.com/why-digital-marketing-is-the-future/
[2] https://webandcrafts.com/blog/history-of-digital-marketing/
[3] Vaibhava Desai, International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) Conference Issue | March 2019 Available Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 - 6470 Fostering Innovation, Integration and Inclusion Through Interdisciplinary Practices in Management @ IJTSRD | Unique Paper ID - IJTSRD23100 | Conference Issue | FIIITIPM - 2019 | March 2019 Page: 196
[4] https://www.digitalvidya.com/blog/growth-of-digital-marketing-industry-in-india/
[5] https://apalabusiness.blogspot.com/2020/09/what-is-digital-marketing-and-benefits.html
[6] https://iide.co/blog/top-d

Principal,
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya.
Murgud, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

ISSN 2277-8063 (Print)
June- 2023
Vol. XII / Issue. II / 2023
Impact Factor – 8.041

Navjyot नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

IIJIF IIJS Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Raviadra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

- Published by-
HOUSA Publication

65.	मराठी	महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची प्रसंगिकता	प्रा. भीमराव जोतिबा शिंदे	258-262
66.	English	Identity Crisis in the Era of Globalization: A Study of Kiran Desai's the 'Inheritance of Loss'	Snehal Vijaykumar Tade	263-266
67.	English	Effect of Globalization in Chetan Bhagat's Selected Novels	Ms. Swayamprabha S. Sarmagdum	267-270
68.	राज्यशास्त्र	मुक्त अर्थव्यवस्थेचे सामाजिक परिणाम आणि मराठा क्रांती मूक मोर्चा	ऋतुराज किशोर माने	271-273
69.	राज्यशास्त्र	यशवंतराव मोहिते यांच्या विचारांची मुक्त अर्थव्यवस्थेतील प्रस्तुतता	केतन दत्तू लाटे	274-277
70.	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी यांचा विज्ञान तंत्रज्ञान आणि यंत्र विषयक दृष्टिकोन	प्रा ए बी मोहिते	278-281
71.	Political Science	The Liberation movement of Hyderabad Karnataka: with Special Reference to Koppal District.	Prof. Bharati H Mannur. Prof. Prakash Kattimani.	281-288
72.	राज्यशास्त्र	भारतीय संघराज्य समोरील आव्हाने	भारतभूषण विश्वास महाले	289-292
73.	राज्यशास्त्र	लोकप्रशासनातील नवे प्रवाह: तोडून एक लोकप्रशासन व विकास प्रशासन	प्रा. पांडुरंग विष्णू पाटील	293-296
74.	राज्यशास्त्र	सत्यशोधक : गुरुवर्य शामराव देसाई	डॉ. दीपक पाटील	297-299
75.	Political Science	Governor in Indian Federal System of India	Dr. Anil D. Patil	300-303
76.	राज्यशास्त्र	भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक सुधारणा	डॉ अरुण दामोदर नलावडे	304-306
77.	Political Science	Challenges of Democracy in India in the Recent Decades	Dr. Prabhuraj K Nayaka	307-309
78.	हिंदी	वैश्विकरण के परिप्रेक्ष मे बदलते सामाजिक सरोकार	डॉ संजीवनी संदीप पाटील	310-312
79.	राज्यशास्त्र	लोकप्रशासनातील नवीन प्रवाह नवलोकप्रशासन	प्रा डॉ टी एम पाटील	313-315
80.	राज्यशास्त्र	पक्षांतर बंदी कायदा आणि पक्षीय राजकारण	कु. सुशांत चंद्रकांत पाटील डॉ दिनकर विष्णू पाटील	316-320
81.	अर्थशास्त्र	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा कविता विलास पोळ	321-324
82.	राज्यशास्त्र	महात्मा ज्योतिराव फुले सार्वजनिक सत्यधर्म व महिला सबलीकरण	प्रा सौ छाया भारत सकटे	325-327
83.	राज्यशास्त्र	समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील हिंद प्रशांत महासागरातील भू-राजकीय सत्ता संघर्ष आणि भारत	डॉ राजू कमलेश सावंत	328-330
84.	English	Relevance of thoughts of 'Satyashodhak Samaj' founded by Mahatma Phule	Sagar Ramu Sawant	331-333
85.	राज्यशास्त्र	भारत -आसियान आर्थिक संबंध	प्रा डॉ राक्षसे सिद्धार्थ गुणाजी	334-340
86.	मराठी	1991 च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे मराठी कादंबरीवर झालेले आर्थिक परिणाम	डॉ प्रशांत बाबाराव सूर्यवंशी	341-342

[illegible]

पक्षांतर बंदी कायदा आणि पक्षीय राजकारण

कु. सुशांत चंद्रकांत पाटील, संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
प्राचार्य डॉ. दिनकर विष्णू पाटील

गोषवारा :

लोकशाही शासन प्रणालीमध्ये 'निवडणूक' ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. निवडणुकीच्या माध्यमातून कायदेमंडळातील प्रतिनिधी निवडले जातात. हे प्रतिनिधी कोणत्या ना कोणत्या राजकीय पक्षाचे सदस्य असतात. राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून ते जनतेच्या इच्छा-आकांक्षा व्यक्त करत असतात. त्यामुळे विविध गट समूहाचे हितसंबंध जपणारे, भिन्न विचारसरणी असलेले राजकीय पक्ष जन्म घेतात. राजकीय पक्षांमध्ये देशाचा कारभार चालवण्यासाठी मुक्त आणि निष्पक्ष स्पर्धा असणे हे निरोगी लोकशाहीचे लक्षण आहे. राजकीय पक्ष भिन्न विचारसरणींना ठोस आकार देतात आणि कोणत्याही लोकशाहीच्या यशासाठी ते गरजेचे असते. मात्र, राजकीय पक्षांतर हा भारतातील पक्षीय राजकारण व लोकशाहीसाठी चिंतेचा विषय आहे. त्यामुळेच राजीव गांधींनी १९८५ साली अशा पक्षांतराना आळा बसावा यासाठी तसेच संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषत: सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून पक्षांतर बंदी कायदा संमत केला. परंतु पुढील काळात या कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन राजकीय पक्षांनी पक्षांतराची नवी शक्कल शोधून काढली. याआधी होणारी पक्षांतरे वैयक्तिक असत परंतु पक्षांतर बंदी कायदा आल्यानंतर अशा पक्षांतरांना आळा बसून घाऊक पक्षांतरे होऊ लागली. १९८८ नंतर तर या प्रवृत्तीचा अतिरेकच झालेला पाहायला मिळतो. आपले लोकप्रतिनिधी तत्त्वापेक्षा व्यवहारवादावर, पक्षहितापेक्षा स्वहितावर आणि पक्षसंघटनेपेक्षा स्वार्थावर आरूढ झाल्यामुळे पक्षांतर बंदी कायद्याचा 'फार्स' झालेला दिसून येतो. सत्तेच्या हव्यासापोटी पक्षालाच भगदाड पाडण्याची राजकीय प्रवृत्ती दिवसेंदिवस अधिक प्रबळ होत जाताना दिसतेय. अलीकडील दोन-तीन वर्षांमध्ये घडलेली उदाहरणे पाहता या निष्कर्षाला बळ मिळते. जगभरातील अनेक देशांमध्ये पक्षांतरे होत असतात. यात गैर असे काहीही नाही. परंतु भारतात होणारी पक्षांतरे ही इथल्या पक्षीय लोकशाहीला संपुष्टात आणणारी आहेत. भारतात एखादा कायदा हा उदात्त हेतूने केला जातो परंतु त्याचा दुरुपयोग करून त्यातून भलत्याच गोष्टी साध्य केल्या जातात. आज पक्षांतर बंदी कायद्याला ३७ वर्षे पूर्ण होऊन गेली आहेत. त्यामुळे एवढ्या वर्षातला अनुभव डोळ्यासमोर ठेवून या कायद्याचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे.

Keywords :

संसदीय लोकशाही, प्रातिनिधिक लोकशाही, पक्षीय राजकारण, पक्षांतर बंदी कायदा, पक्षादेश (व्हीप).

प्रस्तावना :

भारत हे एक संसदीय लोकशाही असलेले राष्ट्र आहे. देशाच्या कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी हे जनतेकडून प्रत्यक्षरित्या निवडले जातात व अप्रत्यक्षरित्या त्यांच्याकडून देशाचा राज्यकारभार केला जातो. म्हणजेच कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी म्हणजेच खासदार, आमदार हे देशातील जनतेचे प्रतिनिधित्व करत असतात. त्यामुळे अप्रत्यक्ष लोकशाहीला 'प्रातिनिधीक लोकशाही' असे सुद्धा म्हटले जाते.

प्रातिनिधीक लोकशाही मध्ये जनतेचा मताधिकार हा सर्वश्रेष्ठ असतो. म्हणजेच सभागृहाचे अंतिम अधिकार जनतेकडे असतात. परंतु हा आपला अधिकार आपण निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीच्या मार्फत चालत असतो. लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्याची, लोककल्याणकारी योजना राबविण्याची व ठरवण्याची जबाबदारी ही लोकप्रतिनिधींची असते. हा प्रतिनिधी कोणत्यातरी पक्षीय संघटनेचा सदस्य असतो. पक्षीय संघटनेचा किंवा एखाद्या वर्ग संघटनेचा सदस्य असणे हेदेखील महत्त्वाचे आहे कारण समाजाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे काम या संघटना करत असतात. त्यामुळेच राजकीय पक्षांची आवश्यकता असते. आपल्या विवेक बुद्धीला अनुसरून ज्या राजकीय पक्षाची ध्येयधोरणे योग्य वाटतील त्याची निवड करुन त्या त्या राजकीय पक्षामध्ये सहभागी होणे यातच लोकशाहीचे मर्म आहे.

आपले लोकप्रतिनिधी पक्षाच्या तिकिटावर निवडणूक लढवितात. म्हणजेच ते त्या पक्षाच्या ध्येय-धोरणांशी बांधील असतात. परंतु एखाद्या वेळी जेव्हा त्यांना पक्षाची ध्येय धोरणे मान्य नसतात त्यावेळी पक्षांतर घडते. पक्षांतर ही प्रक्रिया लोकशाहीला अनुसरून असली तरी पक्षीय राजकारण व लोकशाहीच्या दृष्टीने ते घातक ठरते. पक्षाच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणाऱ्या या प्रक्रियेला आळा बसावा, पक्षीय राजकारणातील 'आयाराम-गयाराम' प्रवृत्ती कमी व्हावी,

[illegible]

संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषत: सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून १९८५ साली केंद्रातील राजीव गांधी सरकारने संविधानात ५२वी घटनादुरुस्ती करून 'पक्षांतर बंदी' हा कायदा पास केला. या कायद्यामागे पक्षनिष्ठांचा व्यापार करून जनादेशांचा अनादर करणाऱ्या सत्ताकांक्षी वृत्तीला पायबंद बसावा, हा हेतू होता.

एकंदरीत, भारतीय पक्षीय राजकारणाचा अभ्यास करताना पक्षांतर बंदी कायद्याच्या निर्मिती पाठीमागची पार्श्वभूमी, त्याची कारणमीमांसा समजून घेणे गरजेचे ठरते. पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीचे आणि नंतरचे पक्षीय राजकारण यातील यातील मुख्य फरक म्हणजे राजकीय पक्षांचे वाढलेले महत्त्व आणि त्यातून निर्माण झालेली पक्षप्रमुखांची हुकूमशाही. त्यामुळे आज या कायद्याला ३८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर त्याचे पुनरावलोकन होणे अत्यंत गरजेचे आहे. यासाठीच पक्षांतर बंदी कायद्याचा समग्र अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

संशोधन समस्या :

भारतातील पक्षीय राजकारण समजावून घ्यायचे असेल तर पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीचे पक्षीय राजकारण आणि तो अस्तित्वात आल्यानंतरचे पक्षीय राजकारण याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. या संशोधन समस्येतूनच संशोधकाला प्रस्तुत शोधनिबंधाची आवश्यकता भासली.

उद्दिष्टे :

१) पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण होण्यामागच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

२) पक्षांतर बंदी कायद्याचा सखोल अभ्यास करणे.

३) पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण होण्या पूर्वीचे आणि नंतरचे पक्षीय राजकारण अभ्यासणे.

गृहितके :

१) पक्षीय राजकारण निकोप राहून सौदेबाजी ला आळा बसावा म्हणून पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण झाला.

२) पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे वैयक्तिक पक्षांतराला मर्यादा आल्या असल्या तरी त्यातील काही पळवाटांमुळे घाऊक पक्षांतराला मूकसंमतीच मिळाली.

३) पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे भारतातील पक्षीय राजकारण ढवळून निघाले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. उदा. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, विविध संदर्भग्रंथ, अहवाल इ. चा आवश्यकतेनुसार वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

स्वतंत्र भारतात १९५२ पासून पक्षीय स्पर्धेचे व निवडणुकांचे राजकारण सुरू झाले. १९५२ ते १९८५ दरम्यान भारतात केंद्रात व अनेक राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पक्षांतरे होत असत. तसे पाहिले तर हा प्रकार जगभरच्या लोकशाहीत होत असतो. पण, आपल्याकडे मात्र पक्षांतर अनेक आमिषांसाठी केले जात असते. यासंदर्भात कुप्रसिद्ध प्रकार म्हणजे १९७० च्या दशकात हरियाणा राज्यातील 'आयाराम गयाराम' प्रकरण ! या आमदाराने २४ तासांमध्ये चार-पाच वेळा पक्षांतर केले होते. तेव्हा जागतिक पातळीवर भारतीय लोकशाहीची थट्टा केली जात असे. पाश्चात्य वृत्तपत्रे भारतीय लोकशाहीतील या प्रकारावर यथेच्छ टीका केली होती.

भारतीय राजकारणात १९८५ पर्यंत पक्षांतर बंदीच्या विरोधात कायद्यात कोणतीही तरतूद नव्हती. १९६७ नंतर पक्षांतरबंदी कायद्याची आवश्यकता वाटू लागली. कारण १९६७ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत देशातील बहुसंख्य राज्यांमध्ये कॉंग्रेसचा पराभव झाला. पण त्यानंतर मोठया प्रमाणावर पक्षांतरे सुरू झाली. चौथ्या आणि पाचव्या सार्वत्रिक निवडणुकांदरम्यान, १९६७ -१९७२, लोकसभा आणि सर्व विधीमंडळांच्या एकूण ४००० सदस्यांपैकी जवळपास २००० सदस्यांनी पक्षांतरे केली होती. हरियाणामध्ये काही आमदारांनी तीन-तीन वेळा पक्षांतरे केली होती. यातूनच आयाराम-गयाराम संस्कृती रूढ झाली. हरियाणामध्ये भजनलाल यांनी मुख्यमंत्रीपदावर असताना मंत्रिमंडळासह पक्षांतर केले होते. पक्षांतरे वाढू लागल्याने पक्षांतरबंदी कायद्याची आवश्यकता भासू लागली.

१९६७ नंतर पक्षांतर रोखण्याकरता देशपातळीवर गंभीर चर्चा सुरू झाली होती. इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना तत्कालीन गृहमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली होती. या समितीने १९६८ मध्ये एक अहवाल सादर केला ज्यामुळे संसदेत पक्षांतर विरोधी विधेयक सादर करण्याचा पहिला प्रयत्न झाला. विरोधी पक्ष या विधेयकाला पाठिंबा देत असले तरी, तत्कालीन इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सरकारने संयुक्त निवड

समितीच्या विचारार्थ ही बिल पाठवले. या समितीने सुचवले होते की, पक्षांतर करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना मंत्रीपदे बहाल करू नयेत. तसेच त्यांनी राजीनामा देऊन जनमताला सामोरे जावे. तो निवडून आला तरच त्याचा समावेश करावा. पक्षांतर केलेल्या उमेदवाराला किमान एक वर्ष निवडणूक लढवण्यास प्रतिबंध करावा. मात्र पुढे हा अहवाल व त्यातील सूचना बासनात गुंडाळण्यात आल्या.

पक्षांतर बंदी कायदा संसदेत संमत :

पुढे १९८५ साली जेव्हा राजीव गांधी सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी तातडीने हा प्रकार थांबवण्यासाठी पक्षांतर बंदी कायदा पारित केला. त्यानुसार राज्यघटनेमध्ये १० वे परिशिष्ट समाविष्ट करण्यात आले. यामुळे पक्षांतरांना काही काळ आळा बसला, पण लवकरच आपल्या राजकारणी वर्गाने या कायद्याची थट्टा सुरू केली. हे शक्य झाले याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे, आमदार-खासदारांना 'अपात्र' ठरवण्याचा अधिकार सभापतींना देण्यात आला आहे. आपल्या देशात सभापती म्हणजे सत्तारूढ पक्षाचा ज्येष्ठ नेता. 'सभापती' पदावर बसलेल्या व्यक्तीने क्रिकेट सामन्यातील पंचाप्रमाणे निःपक्षपाती असावे, अशी अपेक्षा असते. मात्र, सत्तारूढ पक्षाचा ज्येष्ठ नेता असलेली व्यक्ती सभापतीपदावरून ही पक्षीय राजकारण करताना दिसते. एवढेच नव्हे तर आमदार-खासदारांना अपात्र ठरवणारा अधिकार फार सैलपणे वापरून जमेल तसे व जमेल तेव्हा सत्तारूढ पक्षाला सभागृहात मदत करत असते. थोडक्यात पक्षांतर बंदी कायदा जरी अस्तित्वात असला तरी राजकीय पक्षांनी त्यातील पळवटांचा वापर करून सत्तांतरे घडवून आणली आहेत.

'पक्षांतर बंदी कायदा' प्रभावहीन :

पक्षीय राजकारणातील 'आयाराम-गयाराम' प्रवृत्ती कमी व्हावी, संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषत: सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून १९८५ साली केंद्रातील राजीव गांधी सरकारने संविधानात ५२ वी घटनादुरुस्ती करून 'पक्षांतर बंदी' हा कायदा पास केला. या कायद्यामागे पक्षनिष्ठांचा व्यापार करून जनादेशाचा अनादर करणाऱ्या सत्ताकांक्षी वृत्तीला पायबंद बसावा, हा हेतू होता व आहे. पुढे २००३ मध्ये केंद्रात वाजपेयी सरकार असताना या कायद्यातील काही त्रुटी दूर करण्यासाठी ९१ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. कायदेमंडळातील तसेच राज्यविधीमंडळातील एकूण सदस्यसंख्येच्या (फुटणाऱ्या पक्षातील एकूण सदस्यसंख्येच्या) एक तृतीयांश गट फुटला, तर ते 'पक्षांतर' मानले जाणार नाही, तर ती 'पक्षफूट' असेल, या मूळ तरतुदीत बदल करून सदस्यांची संख्या दोन तृतीयांश असावी, अशी सुधारणा करण्यात आली.

मात्र मागील चार दशकांतील नानाविध पक्षांतरे पाहिली की, हा कायदा किती दुर्बल, कुचकामी आहे, हे सिद्ध होते. उलट या कायद्यामुळे पक्षांतराची वाटचाल 'किरकोळ' कडून 'घाऊक' कडेच सुरू झाल्याचे दिसते. १९८८ नंतर तर या प्रवृत्तीचा अतिरेकच झालेला पाहायला मिळतो. आपले लोकप्रतिनिधी तत्त्वापेक्षा व्यवहारवादावर, पक्षहितापेक्षा स्वहितावर आणि पक्षसंघटनेपेक्षा स्वार्थावर आरूढ झाल्यामुळे पक्षांतर बंदी कायद्याचा 'फार्स' झाला आहे. सत्तेच्या हव्यासापोटी पक्षालाच भगदाड पाडण्याची राजकीय प्रवृत्ती दिवसेंदिवस अधिक प्रबळ होत जाताना दिसतेय. त्यामुळे या कायद्याचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे.

वैचारिक भिन्नता, कार्यक्रमांतील तफावत, पक्षनिष्ठा, लोकनिष्ठा, यापैकी कोणताही निकष लावण्याचे कायदेशीर बंधन फुटीर-बंडखोर गटावर नसल्यामुळे तत्त्वशून्य व तडजोडीचे, आकड्यांचे राजकारण करणाऱ्यांनी 'पक्षांतरा'ला 'पक्षफूट' असे गोंडस नाव देऊन आपल्या सत्तांधपणाला राजकारणात प्रतिष्ठित केले आहे. पक्षनिष्ठेसोबत पक्षांतर्गत लोकशाही आणि जनतेने निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींची सदसदविवेकबुद्धी, यांचा ताळमेळ घालण्यात 'लोकशाही-संस्कृती' कमी पडल्यामुळे 'पक्षांतर बंदी कायदा' प्रभावहीन ठरला आहे.

'पक्षांतर बंदी कायद्या'तील तरतुदी आणि पळवाटा :

'पक्षांतराच्या कारणास्तव सदस्यत्वास मुकण्यासंबंधीचे अनुबंध' असे या कायद्याचे शीर्षक आहे. राज्यघटनेला दहावे परिशिष्ट जोडून प्रथमच राजकीय पक्षांना या कायद्याद्वारे घटनात्मक स्थान देण्यात आले. तत्पूर्वी राजकीय पक्षपद्धतीबाबत घटनेत तरतुदी नव्हत्या.

पक्षांतर बंदी कायद्यातील काही तरतुदी अशा :-

१) एखाद्या लोकसभा तसेच घटक राज्यातील विधानसभा सदस्याने आपल्या मूळ पक्षाचे सदस्यत्व सोडून इतर पक्षात प्रवेश केला असेल

२) सभागृहात तुमच्या पक्षाने ज्यांच्या बाजूने मतदान करण्यास सांगितले आहे, त्याविरुद्ध भूमिका घेतली तर

[illegible]

३) पक्षाने पक्षादेश (व्हीप) काढल्यानंतर हेतूपुरस्सर तुम्ही सभागृहात गैरहजर राहिला असाल तर, तसेच एखाद्या अपक्ष सदस्याने एखाद्या राजकीय पक्षात प्रवेश केला असेल तर...

या कारणांमुळे सदस्यांना पक्षांतराचा दोष लागून त्यांचे त्या सभागृहातील सदस्यत्व संपुष्टात येते. मात्र याला काही अपवाद ठेवण्यात आले आहेत. उदा. एखाद्या पक्षाच्या एकूण सदस्यांपैकी दोन तृतीयांश सदस्यांचा गट बाहेर पडला, तर ते पक्षांतर न मानता पक्षफूट मानली जाईल. तसेच जर एखाद्या पक्षाचे दुसऱ्या पक्षात विलिनीकरण झाले किंवा पक्षफुटीतून एक नवा पक्ष अस्तित्वात आला, तर तेदेखील पक्षांतर ठरणार नाही. महत्त्वाची बाब म्हणजे पक्षांतराबाबतचा अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार संबंधित सभागृहाच्या अध्यक्षाकडे (पीठासिन अधिकारी) असेल. त्याविरुद्ध कोणत्याही न्यायालयात जाता येणार नाही.

पक्षांतर बंदी कायदा व पक्षीय राजकारण :

आपल्या देशातील राजकीय शहाणपण अशा दर्जाचे आहे की, या पळवाटांचा वापर करून अनेक सत्तांतरी घडवली गेली. यातील अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणजे जुलै २०१९ मध्ये कर्नाटक राज्यांतले आहे. यातील आकड्यांचे गणित समजून घेण्यासाठी २०१८ साली कर्नाटकात झालेल्या विधानसभांच्या निकालांवर नजर टाकावी लागेल.

कर्नाटक विधानसभेत एकूण २२४ आमदार असतात. मे २०१८ मध्ये झालेल्या निवडणुकांत भाजपला १०४ जागा मिळाल्या होत्या, तर काँग्रेसला ८० आणि जनता दल (नि) या पक्षाला ३७ जागा मिळाल्या. म्हणजे स्पष्ट बहुमत कोणालाच मिळाले नव्हते. राज्यपाल रमेश कुमार भाजपचे नेते येडियुरप्पांना सत्तास्थापनेसाठी आमंत्रित करण्याच्या तयारीत असताना जनता दल (नि) आणि काँग्रेस आघाडी यांनी आघाडी केली. त्यांची आमदारसंख्या ११७ झाली. म्हणून मग राज्यपालांना कुमारस्वामींना मुख्यमंत्रिपदाची शपथ द्यावी लागली. जुलै २०१९ मध्ये जनता दल (नि) आणि काँग्रेस यांच्या सरकारच्या विरोधात त्यांच्याच पक्षातील १५ आमदारांनी राजीनामे दिले. त्यामुळे कुमारस्वामींचे सरकार पडले. याच प्रकारे मध्य प्रदेशातसुद्धा मार्च २०२० मध्ये काँग्रेसचे सरकार गेले आणि भाजपचे सरकार आले. येथेसुद्धा काँग्रेसच्या २२ आमदारांनी बंड केले होते आणि काँग्रेसचे सरकार अल्पमतात गेल्यामुळे मुख्यमंत्री कमलनाथ यांना राजीनामा द्यावा लागला होता. त्यानंतर भाजपचे शिवराजसिंह चौहान मुख्यमंत्री झाले.

उपराष्ट्रपती व्यंकय्या नायडू यांनी मध्यंतरी बंगळूर येथे एका सार्वजनिक कार्यक्रमात बोलतांना म्हटले की, आपल्या देशात असलेला पक्षांतर बंदी कायदा कठोर करण्याची गरज आहे. त्यांच्या मते, एखादा लोकप्रतिनिधी एका पक्षाच्या तिकीटावर निवडून येतो आणि नंतर दुस-या पक्षात जातो. हे चुकीचे आहे. आता या कायद्याला सुमारे ३७ वर्ष होत आली आहेत. एवढया वर्षांतला अनुभव डोळयांसमोर ठेवून पक्षांतरबंदी कायद्यात बदल करून या कायद्याच्या तरतुदी अधिक कठोर कराव्यात, असा मतप्रवाह प्रबळ होताना दिसतो. या कायद्याचा वर्षानुवर्षे दुरुपयोग होत आहे, ही गोष्ट खरीच आहे. पण मुळात लोकशाही तत्त्वांचा विचार करता या कायद्याची प्रस्तुतता काय, हाच प्रश्न आहे.

मे/जून २०२१मध्ये महिन्यांत जेव्हा पश्चिम बंगालमध्ये विधानसभा निवडणुका झाल्या, त्यानंतर पक्षांतरबंदी कायदा पुन्हा चर्चेत आला. तृणमूल काँग्रेसचे संस्थापक सदस्य मुकुल रॉय यांनी काही काळापूर्वी पक्षाला राम राम ठोकून भाजपमध्ये प्रवेश केला होता. रॉय यांनी ही विधानसभा निवडणूक भाजपच्या तिकीटावर लढवली आणि जिंकली. निकाल लागल्यानंतर मात्र त्यांनी पक्षांतर केले आणि ते तृणमूल काँग्रेसमध्ये दाखल झाले. दुसरीकडे तृणमूल काँग्रेसचे दोन खासदार शिसिर अधिकारी आणि सुनील मंडल यांनी मे २०२१ मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकांच्या काही दिवस अगोदर भाजपमध्ये प्रवेश केला. भाजपने त्याचप्रमाणे तृणमूल काँग्रेसने या लोकप्रतिनिधींवर पक्षांतर बंदी कायद्याच्या तरतुदींनुसार कारवाई करावी, अशी मागणी केली होती. वरील सर्व घटनांच्या विश्लेषणातून लक्षात येते की, एक तृतीयांश आणि नंतर दोन तृतीयांश या तरतुदींमुळे भारतीय राजकारणात घाऊक पक्षांतरे सुरू झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की, मूळ पक्षाच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होऊ लागले.

निष्कर्ष :

जागतिक परस्थितीचा विचार करता जगातील कोणत्याही लोकशाही देशात असा कायदा नाही. आपल्याकडे मात्र कायद्याचे हत्यार वापरून पक्षांतरे रोखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आपल्या देशात अनेक कायदे उदात्त हेतूंनी केले जातात. प्रत्यक्षात मात्र त्यातून भलतेच काही तरी निष्पन्न होते. जगभरातील लोकशाही शासनव्यवस्थांत पक्षांतरं होत असतात. यात गैर असे काहीही नाही. पक्षाचे धोरण मान्य नसल्यास नेते/कार्यकर्ते पक्ष सोडतात. तेथे लोकनियुक्त प्रतिनिधी प्रसंगी पक्षाच्या एकूण धोरणाच्या विरोधातही मतदान करतात. अलीकडेच अमेरिकेत माजी राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या विरोधात महाभियोगाची कारवाई करावी का, यासाठी जेव्हा सिनेटमध्ये मतदान घेतले, तेव्हा ट्रम्प यांच्या रिपब्लिकन

[illegible]

पक्षाच्या सात सिनेटरांनी महाभियोग चालवावा, या बाजूने मतदान केले होते. असा प्रकार जर भारतात झाला असता तर 'पक्षांतर बंदी' कायद्यानुसार त्या सात खासदारांची खासदारकी मात्र रद्द झाली असती. थोडक्यात या कायद्यामुळे पक्षप्रमुखांची दादागिरी सुरू झाली, जी अंतिमतः लोकशाही मूल्यांना मारक आहे. लोकप्रतिनिधी जरी पक्षाच्या तिकिटावर निवडणुका लढवत असले तरी त्यांना मतदार निवडून देतात, पक्ष नाही. निवडून आलेल्या आमदार/खासदारांचे उत्तरदायित्व मतदारांशी असते, पक्षाशी नाही. भारतात पक्षांतराचा अतिरेक झाला. आमदार/खासदार पैशासाठी किंवा इतर आर्थिक प्रलोभनांसाठी पक्षांतर करू लागले. याची सुरूवात काँग्रेसने केली. संधी मिळताच इतर पक्षांनी हा कित्ता गिरवला. पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे त्याला आळा बसला असला तरी त्यातील पळवाटांमुळे त्याचा उद्देश सफल झालेला नाही. राजकीय पक्षांतरे ही 'किरकोळ' कडून 'घाऊक' कडे सुरूच आहेत. म्हणूनच आता या कायद्याचे पुनरावलोकन करण्याची वेळ आली आहे.

संदर्भ :

१) घाटोळ रा.ना., सामाजिक संशोधन तत्वे व पध्दती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३.
२) भोळे डॉ. भा.ल., भारताचे शासन व राजकारण - पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २०११.
३) भोळे डॉ. भा.ल., भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २००५.
४) गोडबोले माधव, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा, राजहंस प्रकाशन पुणे.
५) व्होरा राजेंद्र, भारतीय लोकशाही, डायमंड पब्लिकेशन, नागपूर, २००९.
६) www.google.co.in
७) www.wikipedia.org
८) www.lokmat.com,
९) www.bbc.com